

DICSÉRNİ JÖTTEM, NEM TEMETNI

25 ÉV KÜZDELEM AZ EGYENLŐ BÁNÁSMÓDÉRT
EURÓPÁBAN ÉS ITTHON¹

2000-ben az osztrák szélsőjobb kormányra jutása el-
leni gesztusként is alkották meg az Európai Unió ak-
kor többségében baloldali kormányai, illetve tagállam-
mai az ún. antidiszkriminációs irányelveket, és az
Európai Unió Alapjogi Kartáját is ugyanebben az év-
ben írták alá. Az irányelveket pár hónappal hazánk
uniós csatlakozása előtt, 2003. decemberében a ma-
gyar jogalkotó is átültette a hazai jogba, noha az Al-
kotmánybíróság 2000-ben még azt állapította meg,
hogy a magyar jog nem sérti az irányadó nemzetközi
szerződéseket, amikor nem rendezi egységes tör-
vényben az egyenlő bánásmód követelményét. Ez az
írás arra vállalkozik, hogy számot vessen a magyar
és az uniós szinten azóta bekövetkezett pozitív és ne-
gatív fejleményekkel.

Ahogy a címben az eredeti kifordításával megidéz-
zett, látszólag csupán a központosítás fontosságát
hangsúlyozó anekdota is jelzi, a leírtaknak – így pél-
dának okáért a jogi normáknak, ítéleteknek, straté-
giáknak és proklamációknak –, valamint az elmon-
dott és a megtapasztalt tényeknek eltérő lehet a
színezete. Esetünkben az eltérő színezetet a diszkri-
minációról gondolkodó és arról beszélő, az azt elkö-
vető, az azt elszenvető és a védelmére rendelt sze-
mély vagy intézmény sokszor merőben ellentétes
nézőpontjai, érdekei és igényei magyarázhatják.
Amennyiben ugyanis az elemző azok táborába tar-
tozik, akik az Európai Unió mint politikai projekt
feltétel nélküli hívei, akkor a kritikai hangvételt mi-
nimálisra csökkenti, ha pedig a másik oldalon, azaz
a jelenleg már másfél évtizede büszkén illiberális ma-
gyar kormány oldalán áll, akkor maximálisan kriti-
kus. Amennyiben azonban az elemző az egyenlő bá-
násmód és az esélyegyenlőség előmozdítása mint
egyetemes érték és gyakorlati cél – azon belül is a
rasszizmus és a patriarchátus elleni küzdelem – el-
kötelezett híve, akkor igazán bajban van, mert Eu-
rópában nem talál olyan államközi, állami vagy nem
állami entitást, amely mellett feltétel nélkül lehetne-
né a voksát. A tanulmány címe ezt a számos kutató
által osztott meghasonlottságot hivatott kifejezni,
míg a benne foglalt elemzés a kételyek okait igyek-
szik feltárni.

A tanulmány tehát elsősorban elemző, nem pedig
leíró, így nem a jogi normák megalkotására és azok
gyakorlati alkalmazásának részleteire helyezi a hang-

súlyt, hanem a szakirodalomban tárgyalt és a gya-
korló jogászok által jelentősnek tartott trendek átte-
kintésére. Miután rendkívül terjedelmes mind a jogi
normák, mind az ítéletek és egyéb, jogilag jelentős
dokumentumok száma és tartalma, az elemzés rész-
letesen nem foglalkozik a szerző által kevésbé vita-
tottnak érzékelt témákkal – mint példának okáért az
életkoron alapuló, valamint a keresztény kiségyhá-
zak híveit, a szekuláris EU-polgárokat és a fogyaté-
kal élőket érő diszkriminációval –, illetve olyan kér-
désekkel, amelyeket a szakirodalom rendszeresen és
alaposan kiveséz, ilyen példának okáért az állampol-
gárság-alapú diszkrimináció.

Három, a szakirodalomban gyakran tárgyalt vagy
jelentős kérdést vizsgál a tanulmány: a joganyag ha-
tályát, az interszekcionalitás elméletét, valamint a
jogérvényesítést, azon belül is a joghoz való hozzáju-
tást. Az első kérdéshalmazzal kapcsolatban kitér kü-
lönösképpen a védett tulajdonságok között fennálló
hierarchiára, az interszekcionalitás körében foglalko-
zik a fejkendő muszlim nők jogsérelmeinek jogi ke-
retezésével, míg a harmadik kérdést az ún. hibrid
jogalkalmazás, valamint a civil szervezetek és az
egyenlő bánásmód testületek ebben betöltött szere-
pe szempontjából közelíti meg. A védett tulajdonsá-
gok között fennálló hierarchia vizsgálata ad átfogó
keretet a három kérdés elemzésének. Az elemzés az
egyenlő bánásmód tartalmi szempontból jelentős as-
pektusaira koncentrálna, emiatt nem ismerteti az egyes
irányelvek speciális rendelkezéseinek alkalmazását,
illetve az EU közjogi dilemmái körébe eső technikai
kérdéseket sem, így az irányelvek és jelesül az Alap-
jogi Karta 21. cikkében biztosított egyenlő bánásmód
elvének horizontális – azaz nem állami szereplőkkel
szembeni – hatályosulását sem.²

1. AZ UNIÓS ÉS A HAZAI EGYENLŐSÉGI JOG HATÁLYA: FRAGMENTÁLTSÁG ÉS HIERARCHIA

A tanulmány ezen része az összefoglaló néven uniós
egyenlőségi jognak nevezett – az egyenlő bánásmó-
dot szabályozó – *corpus*-ban bekövetkezett változaso-
kat ismerteti elsőként, majd röviden áttekinti a ma-

gyar fejleményeket is. Górcső alá veszi a joganyag fragmentáltságát, személyi és tárgyi hatályát, valamint a védett tulajdonságok hierarchiáját is.

1.1. Az uniós egyenlőségi jog fragmentáltsága

A 2000-es alapjogi forradalom fönixmadárként éledt fel az EU-n belüli demokráciadeficit feloldásának és a csatlakozás előtt álló, túlnyomórészt volt szocialista országok felé állítandó elvárások kemény jogi formába öntésének kettős szorításában. Noha az egyenlőség az EU alapjogi politikájának 2000 után vált a központi elemévé, az ezt megelőző időszakban a tagállamok a közös piac működtetése érdekében korlátozottan már rendelkeztek az egyenlő bánásmód követelményéről. Tették ezt a „négy szabadság” biztosítása, így példának okáért a tagországok állampolgárai mint munkavállalók szabad mozgása tekintetében, valamint a nők és férfiak egyenlő bérezésének vonatkozásában, amely közismerten versenyjogi, nem pedig emberi jogi indíttatásból vált szerződéses rendelkezéssé.³ A 2000-es alapjogi forradalomban az egyenlőség kérdése központi szerephez jutott, olyannyira, hogy autonóm szakterületté, illetve az EU szociálpolitikájának sarokkövévé, „transzformatív mandátummá” vált.⁴ Érdemes azonban már itt lefektetni, hogy az egyenlő bánásmód követelményét az EU elsősorban nem jogi eszközökkel és eljárásokkal kívánta biztosítani: olyannyira nem, hogy a szociálpolitikai tudáscsere és programfinanszírozás, valamint a puha jogi szabályozás mellett a kötelező jogi normák és eljárások az utolsó helyre kerültek a végrehajtás tervezése során.⁵

A 2000-es antidiszkriminációs irányelvek megalkotása a civilek és ún. egyenlőségi, illetve emberi jogi testületek közel egy évtizedes érdekérvényesítő tevékenységének volt köszönhető. Ezen testületek felállítása pedig az ENSZ az irányú erőfeszítéseire reflektált, amelyek az emberi jogok állami szintű végrehajtását voltak hivatottak ösztönözni.⁶ A civil és állami szereplőket az informális Startvonal Csoport (Starting Line Group) egyesítette, amely elérte, hogy 1997-ben az Amszterdami Szerződésben a tagállamok kizselyesítsék a diszkrimináció tilalmához kötődő uniós hatáskört a tagállami állampolgárság és a nem („sex”, „women and men”) védett tulajdonságain túlra is.⁷ Az EU Szerződés 2. cikkében uniós alapérték-

ként megjelenő egyenlőség tehát már 1997-ben tágabb értelmet nyert. Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés jelenlegi 19. cikke lehetővé teszi, hogy az Unió jogszabályokat alkosson, szakpolitikai eszközöket vessen be, valamint pénzügyileg támogasson olyan kezdeményezéseket, amelyek a nemen, a faji és etnikai származáson, a vallási és egyéb meggyőződésen, az életkoron, a fogyatékonyságon és a szexuális orientáción alapuló hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelmet szolgálják.

2000-ig a fragmentált rendelkezések az egyenlő bánásmód elvét fektették csupán le, ám a jog tartal-

mát – ideértve a diszkrimináció tiltott formáit – nem határozták meg. Noha Bruno de Witte helyesen mutatott rá erre a hiányosságra, azt nem sejtette, hogy bizonyos csoportok jogegyenlőségének átpolitizáltsága és ezzel összefüggésben a jogalkalmazás hiányosságai miatt a konkrét jogi normák megalkotása sem ad majd minden kérdésre megfelelő választ.⁸ Azt sem sejtette, hogy a fragmentáltság még negyedszázaddal később sem szűnik meg, sőt, az uniós egyenlőségi jog inkoherenciája tovább nő. Ez is okozhatja, hogy a fejkendős musz-

lim női munkavállalókkal és a túlnyomórészt a nyugati tagállamokban élő, a rasszizmusnak rendszeresen kitett, nem nyugati migránsok leszármazottaival szembeni diszkrimináció továbbra is az EU egyenlőségi jogának az Achilles-ina. Az elemzők egyéb hiányosságokat is a felszínre hoztak, azonban e két csoport kiemelt figyelmet kap a szakirodalomban.

Négy átfogó megállapítás tehető az uniós egyenlőségi jog hatályáról. Az első és talán legfontosabb az időbeli hatályhoz kötődik, ugyanis az EU önképe és nemzetközi imidzse ellenére az egyenlő bánásmódot a szervezet igen későn, csupán 2000-ben kezdte el szélesebb személyi és tárgyi hatállyal biztosítani. A második megfigyelés a többszörös fragmentáltság, amely az egyenlőségi jogot jellemzi nem csupán uniós, hanem nemzetközi és bizonyos esetekben tagállami szinten is. Noha az emberi jogi egyezmények előírják az egyenlő bánásmód elvét bármely védett tulajdonság alapján (nyílt felsorolás), az egyes védett csoportokra – leginkább specifikusan a nőkre – vonatkozó rendelkezések fragmentáltak az egyezményeken belül.⁹ Nemzetközi szinten csupán a faji, a nőket és a fogyatékkal élőket sújtó diszkriminációt tiltja tulajdonságspecifikus egyezmény. A fragmentáltságot az uniós jogon belül elsősorban gazdasági

megfontolások, valamint a politikai megegyezés hiánya okozzák, és ez a két tényező magyarázza a harmadikként kiemelendőt, a szükségtelenül szűk tárgyi hatályt, valamint a negyedik fontos tényezőt, mégpedig a bizonyos tulajdonságok esetében asszimetrikus személyi hatályt. Itt kell megjegyezni, hogy az életkor, a vallási és egyéb meggyőződés, valamint a szexuális orientáció, eltérően a nemzetközi jogtól, az uniós jogban explicite védett tulajdonságok, más csoportok meghatározott tulajdonság alapján történő védelme azonban nem tisztázott.

A 2000-es Faji Egyenlőségi és a Foglalkoztatási Egyenlőségi Irányelvek,¹⁰ valamint az EU Alapjogi Kartájának 21. cikkében biztosított egyenlő bánásmód elve nem elsődlegesen a közös piaci logika mentén jöttek létre, s a két irányelv konkrét rendelkezéseket tartalmaz a tiltott diszkriminációs formák, az érintett területek és a jogorvoslat módjáról.¹¹ A szakirodalom kezdetben kitörő lelkesedéssel fogadta e nagyívű fejlődést mint az egyenlőség alapjogiasítását. Ez a reményteljes olvasat azt az ígéretet hordozta, hogy a gazdasági megfontolások helyett az EU-ban az egyenlőség kérdése közpolitikai jelleget ölt, és az emberi méltóságon alapuló egyenlőség filozófiai, jogi és politikai értelemben is liberális értelmezést nyert, egy platformra állítva a „rég” és az „új” védett tulajdonságokat. Mark Bell röviden úgy jellemezte az uniós egyenlőségi jogban bekövetkezett változásokat, hogy azok az egyenlő bánásmódot „szélesítik és mélyítik” („broadening and deepening”), amennyiben a személyi hatály öt új védett tulajdonsággal bővült, míg eljárásjogi kérdések – mint a bizonyítási teher megfordítása és a hatékony szankciók – rendezése mellett a tárgyi hatály a foglalkoztatáson kívüli területekre is kiterjedt, eltérést mutatva ugyan a különböző védett tulajdonságok vonatkozásában.¹² Az uniós állampolgárság, valamint a faji és etnikai származás esetén szinte minden érdemi társadalmi területet, a nők, illetve a nem esetében a foglalkoztatást és a szolgáltatásokat, míg a többi esetben a foglalkoztatást fedi le az antidiszkriminációs irányelvek tárgyi hatálya.

1.2. A tárgyi hatálybeli hierarchia

A tagállami és Európa tanácsi normákhoz viszonyítva szűk tárgyi hatályú uniós egyenlőségi jog nem fed le számos jelentős jogsértést. Ezek közé tartozik a muszlim és fekete férfakkal szemben kirívóan nagy számban megvalósuló rendőri intézkedések jelensége, amely az ún. etnikai profilalkotáson alapul, vagy a roma és egyéb fajiasított kisebbségi családokat feltűnően nagy arányban sújtó állami gondozásba vé-

tel, mely jelenséget a *Fundamentum* jelen számában Körtvélyesi Zsolt elemzi.¹³ Noha a romákat és a nyugati fajiasított kisebbségeket rendre ezzel a módszerrel szorítják ki a lakhatásból – annak integrált formáiból –, az Európai Bizottság vitatja, hogy a lakhatásra kiterjednek-e az uniós normák, amelyek ugyanis a lakhatási diszkrimináció tiltásán belül ezt a diszkriminációs magatartást explicite nem nevesítik. Ezek a példák mutatják, hogy a hátrányos megkülönböztetés számos húsba vágó kérdése nem peresíthető az uniós jog alapján.

A tárgyi hatály fontos kérdése a Faji Egyenlőségi Irányelv 3. cikk (2) bekezdésében elrejtett bomba, amely alapján az irányelv értelmezhető úgy is, hogy amennyiben a faji vagy etnikai származáson alapuló diszkrimináció a harmadik országbeli személyek jogállásával kapcsolatos, az irányelv nem alkalmazható.¹⁴ Az idézett rendelkezés kimondja ugyanis, hogy „nem érinti a harmadik országok állampolgárainak és hontalan személyeknek a tagállamok területére történő belépésének és ott tartózkodásának előírásait és feltételeit, továbbá semmilyen bánásmódot, amely harmadik országok állampolgárainak és hontalan személyeknek a jogállásából fakad”.

Ezeket a példákat azért fontos kiemelni, mert az uniós jogot alkalmazó hazai jogi fórumok és az Európai Unió Bírósága (EUB) előtti jogi eljárások híján az ilyen ügyek az uniós jogi elemzés fókuszából is kikerülnek. Másrészt, miután vannak olyan ügyek, amelyeket illetően jogorvoslatot csak hazai bíróságok és egyenlő bánásmód testületek, illetve az Emberi Jogok Európai Bírósága vagy a Szociális Jogok Európai Bizottsága előtt lehet keresni, a különböző joganyagokkal és jogi fórumokkal foglalkozó kutatók nem feltétlenül szentelnek azonos mértékű figyelmet az európai társadalmakban fennálló diszkriminációs trendek és a jog kapcsolatának.

A kezdeti lelkesedésre legelőször a Mark Bell és Lisa Waddington szerzőpárosnak az EU jogászok talmudjában, a *Common Market Law Review*-ban megjelent cikke vetett árnyékot, amely azt feszegette, hogy bizonyos tulajdonságokat magasabb szinten véd a jogalkotó, mint másokat, ami felveti a nem feltétlenül szükségszerű hierarchia kérdését.¹⁵ A két 2000-es antidiszkriminációs irányelv összevetése első ránézésre valóban azt mutatja, hogy a faji és etnikai diszkrimináció elleni védelem nem csupán a foglalkoztatás, hanem az oktatás, a köz számára elérhető szolgáltatások – ideértve a lakhatást –, a társadalombiztosítás – ideértve az egészségügyi ellátást – valamint a jóléti juttatások területét is lefedi, míg az életkoron, fogyatékonyságon, valláson és meggyőződésen, valamint a szexuális orientáción alapuló diszkrimináció esetében a védelem a foglalkoztatás területére

korlátozódik. Fontos kiemelni azonban, hogy a szélesebb tárgyi hatállyal a kezdetektől, a hierarchiaelmélet megfogalmazásától kezdve az uniós állampolgárok közötti diszkriminációt tiltó normák rendelkeznek.

Visszatérő kritika az EU-val szemben, hogy a 2006-ban elfogadott, a nőkkel szembeni diszkriminációs joganyagot újrakodifikáló irányelvet (a továbbiakban: Egyenlő Bánásmód Irányelv)¹⁶ követő hosszú, a gazdasági világválság által dominált évtized során – egészen a szülők és gondozók jogairól szóló a 2019-es irányelv (a továbbiakban: Munka-magánélet Irányelv)¹⁷ megalkotásáig – az EU a babérjain ült, s tétlen volt az egyenlőség mint közös érték előmozdítása terén. A legfőbb, a vitákban visszatérően megemlített pont a 2008-ban előterjesztett, a védett tulajdonságok tárgyi hatálybeli hierarchiáját kiküszöbölni hivatott, ún. Horizontális Irányelv tragikus sorsa.¹⁸ Hosszú huzavonát követően ezt az irányelvjavaslatot 2024-ben az Európai Bizottság visszavonta a jogalkotási folyamatból, majd 2025. nyarán újra indította az egyeztetést a tagállamokkal.¹⁹ A jogos kritikák mellett ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy amennyiben kiterjesztjük a vizsgálatot az EU joganyagában elszórtan fellelhető egyenlőségi rendelkezésekre, a 2000 után megalkotott normákra, puha jogi és szakpolitikai eszközökre, EU-s forrásokból támogatott projektekre és az Európai Bizottság által kezdeményezett szerződés-szegési eljárásokra, az eredetileg megfigyelt rangsort már nem tekinthetjük kőbe vésettnek.

Az eredetileg észlelhető hierarchiát alaposan átírta a „globális jobboldali hálózat”²⁰ és annak az EU-n belül az „autokrata legalizmus”-t gyakorló hívei, mint például Magyarország.²¹ A jogi igényeiket az állami propagandagépezet foglyául ejtett közönség felé kifejező „csatakiáltásaik” az itthon már unalomig ismert homofóbia, a patriarchátussal remekül együttélő konzervatív feminizmus és a migránsok nélküli migránsellenesség mentén formálódnak.²² A 2000 után megalkotott irányelvek, így példának okáért az Áldozati Jogok Irányelve²³ és a médiával foglalkozó joganyag hatályosulása szempontjából a kutatók nem véletlenül foglalkoznak a gyűlöletbűncselekmények – ideértve a gyűlöletbeszédet – elleni fellépéssel.²⁴ Érdemes még megemlíteni, hogy a nők elleni erőszakot visszaszorítani hivatott Isztambuli Egyezmény²⁵ ratifikációja ellen számos tagállamban indított autokrata támadások vezettek oda, hogy az EU végül nem csupán teljes egyetértés híján ratifikálta ezt az egyezményt, hanem 2024-ben meg is alkotott a tárgyban egy, az egyezményvel nagyban megegyező irányelvet is.²⁶

1.3. A személyi hatálybeli hierarchia

A tárgyi hatályhoz kötődő hierarchiánál fontosabbnak tűnő kérdés a személyi hatály, noha az nem minden védett tulajdonság és védendő csoport tekintetében vet fel kérdéseket. Az alábbiakból kiviláglik azonban, hogy a személyi hatálybeli hierarchia alján pontosan azok a csoportok állnak, amelyek a tárgyi hatály tekintetében első látásra a legprivilegizáltabb helyzetben vannak.

Az életkor, a szexuális orientáció és az EU-s állampolgárság tekintetében nem alakult ki vita a személyi hatályról. A nemi diszkrimináció tekintetében fontos kiemelni, hogy az EU által eredetileg a nők és férfiak közötti munkaügyi egyenlőségről alkotott jogi normákat, valamint azok személyi hatályát az EUB már 2000 előtt kiterjesztette a transzneműekre a *P kontra S és Cornwall megye* ügyben, amely egy nem-átalakító műtéten átesett transznemű nő elbocsátása tekintetében állapított meg nemi alapú diszkriminációt.²⁷

Érdekessége a fogyatékoság mint védett tulajdonság tekintetében az EUB elé került ügyeknek, hogy kezdetben olyan kérdésekkel szembesült a bíróság, amelyek tágitani kívánták a tagállami definíciókat a hosszan tartó betegségben szenvedők, illetve a kóros túlsúllyal („obesity”) küzdők tekintetében. Az első esetben, *Chacón Navas* ügyében²⁸ az EUB megállapította, hogy a kérelmező definíciószerűen nem rendelkezik védett tulajdonsággal, míg a másodikban, *Kaltoft* ügyében²⁹ lényegében a hazai bíróságok mérlegelésére bízta a döntést. A szakirodalom számos esetben kérte már számon az EUB-n a fogyatékoság ún. szociális modelljének az alkalmazását az orvosi modellel szemben, azaz olyan aspektusból történő vizsgálatot, amely nem az adott személy hiányosságaira, az „ép” emberekkel összehasonlításban meglévő fogyatéokra, hanem a társadalmi-környezeti hiányosságokra helyezi a hangsúlyt az egyenlő bánásmód tekintetében.³⁰ Ez a megközelítés következik a Fogyatékkal Élők Jogairól szóló, 2006-os ENSZ Egyezményből (Convention on the Rights of Persons with Disabilities, CRPD), amelyet az EU is ratifikált.³¹ Itt kell még megemlíteni a *Coleman*-ügyet is, amelyben az EUB egy fogyatékkal élő gyermekkel összefüggésben („in association with”) az édesanya tekintetében alkalmazta a Foglalkoztatási Egyenlőségi Irányelvet, mert a nőt a gyermeke fogyatékosága miatt zaklatták a munkahelyén.³² A személyi hatály ily módon történő kiszélesítését az tette lehetővé, hogy az irányelvek nemcsak egy tényleges tulajdonság alapján („on the grounds of ...”) biztosítják az egyenlő bánásmódot, hanem vélt és valós védett tu-

lajdonságon egyaránt, valamint a másokhoz kapcsolódóan, illetve velük együtt elszenvedett hátrányos megkülönböztetésre is vonatkoznak, ahogy az alább kifejtésre kerül.

A világ legszekularizáltabb kontinensén rendkívüli mértékben átpolitizált a vallási és egyéb meggyőződés, valamint a faji és etnikai származáson alapuló diszkrimináció, pontosabban az etnikai-vallási kisebbséghez tartozó muszlimok és az ún. (nem nyugati) migráns háttérrel („migrant background”) rendelkezőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés hivatalos elismerése. Fontos kiemelni, hogy a romákkal szemben szerkezeti és intézményes szinten is megvalósuló diszkriminációt a Nyugat által dominált EU-n belül könnyebbnek tűnik pellengérré állítani – amiatt, mert a nyugati tagállamokban alacsony a romák lélekszáma, mint a keleti tagállamokban, és az utóbbiakkal szemben Nyugaton sokakban erkölcsi felsőbbrendűség él –, mint az inkább a nyugati tagállamokban jelentős iszlamofóbiát és idegengyűlöletet. S miután a romák európai szinten is elismert etnikai kisebbség, az ő esetükben el lehet kerülni a faji alapú diszkrimináció megállapítását, így a „fajjal kapcsolatos európai hallgatás”-t a romafóbia elleni fellépés nem veszélyezteti.³³

Ezek a megfontolások magyarázhatják azt, hogy az EJB irányadó eseteit megidézve az EUB is azt állapította meg a *CHEZ*-ügyben, hogy az élelmiszerboltját az ügybeli romatelepen működtető bolgár nemzetiségű kérelmezőt a romákkal együtt („together with”) diszkriminálta vélt etnikai származás alapján a helyi áramszolgáltató, amikor ott a szokásos 1,5-2 méter magasság helyett a villanyóráját mintegy 6-7 méter magasra helyezte el egy oszlopon, állítólagos áramlopások megelőzése érdekében.³⁴ Mindkét bíróság etnikai diszkriminációt állapít meg a romák esetében, s a Faji Diszkrimináció Minden Formájának Kiküszöböléséről szóló ENSZ Egyezmény (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, ICERD) 1. cikkében foglalt definíciót értelmezi oly módon, hogy a faji alapú hátrányos megkülönböztetés magában foglalja az etnikai alapút is; az utóbbi akkor áll fenn, ha egy közös eredettel, hagyományokkal, kultúrával, nyelvvél – és esetlegesen vallással – rendelkező csoport tagjairól van szó.³⁵

Felmerül a kérdés, hogy az áramszolgáltató magatartása milyen viszonyban áll ezekkel a definíciók elemekkel, s hogy nem valószerűbb-e az a megállapítás, miszerint az áramszolgáltató „fajiasított” („racialised”) módon tekintett a romatelep összes lakójára, amikor a magyar szélsőjobb szótárából is jól ismert „cigánybűnözés” téveszméje alapján, s egyéni vizsgálat nélkül feltételezte, hogy az ott élők mind,

kivétel nélkül áramot fognak lopni. Annál inkább el kellett volna ezen a fogalmi kérdésen gondolkodni, mert maga a kérelmező nem volt roma, tehát a definíciós elemek egyikét sem tudhatta magáénak, a „fajiasítás” („racialisation”) áldozatául azonban könnyen eshetett a romákkal „egyetemben”. Bárhogyan is legyen, a kritikát nem szabad eltúlozni, mert a *CHEZ*-ítélet egyébként az EUB antidiszkriminációs esetjogának egyik gyöngyszeme; a luxemburgi bíróság teljesítménye számottevően rosszabb a migráns háttérű és a muszlim fejkendő nők tekintetében. Azt azonban érdemes az utolsó szó jogán megjegyezni, hogy a védelmet az EUB egy többségi etnikumú embernek nyújtotta, aki a romatelepi élelmiszerárakat ismerve rendkívül magas árréssel dolgozott az ottani élelmiszerbolt tulajdonosaként.

Az alább elemzett *Jyske Finans*-ítélet után felmerül annak a veszélye, hogy az EUB csak az etnikait látja a faji vagy etnikai származás összetett, egymással összefüggésben álló védett tulajdonságaiból, ami nagyon rossz hír a migráns háttérű kisebbségnek.³⁶ Hozzátehetnénk azt is, hogy az etnikai származást sem mindig úgy látja a luxemburgi, mint a strasbourgi bíróság, s hogy korábban, a *Feryn*-ügyben még nem okozott számára gondot a diszkrimináló által bevándorlóként, illetve marokkóiként megbélyegzett munkakeresők felvételének elvi megtagadása okán a faji vagy etnikai származáson alapuló hátrányos megkülönböztetést megállapítani.³⁷ A *Jyske Finans*-ügyben egy, a terrorizmus elleni küzdelem keretében a pénzmosás megakadályozását célzó EU-s jogi normát a dán jogba átültető jogszabály alapján a dán állampolgárságú, ámde Bosznia-Hercegovinában született kérelmezőtől, Ismar Huskictól egy kis értékű használt autó megvásárlása során személyi igazolványt kért az eladó. A dán állampolgárságú és Dániában született feleségtől azonban ezt a dokumentumot nem kérték el, azt a gyanút ébresztve a házaspárban, hogy két dán állampolgár között a születési, illetve származási helyük alapján tesz a szolgáltató különbséget, stigmatizálva ezzel a migráns háttérű házastársat.

Az ügyben kiadott főtanácsnoki vélemény azt a kérdést tette fel, hogy vajon a luxemburgi bíróság feladata-e a faj fogalmát definiálni. A válasz, helyesen, „nem” volt; ám, sajnos, itt nem állt meg az érvelő, s abba a hibába esett, hogy megállapította: csupán a születési hely semmit nem mond egy ember etnikai vagy faji származásáról. Ez a megállapítás azt sugallja, hogy az uniós egyenlőségi jog legelsőkép és máig kiemelten védett tulajdonsága, az EU-állampolgárság – ami a legtöbb esetben egybeesik a születési ország vonatkozásában a többségi etnikai származással – nem a nacionalizmus, illetve a rasszizmus

negatív felhangjainak kiszűrése érdekében, hanem attól független okokból vált a szabályozás tárgyává. A születési hely jelentőségét emellett igen terjedelmes és több tudományára is kiterjedő szakirodalom vizsgálja – többek között szociológusok, akiknek valóban feladatuk ezt a kérdést feltenni és megválaszolni, mint ahogy azt teszik is. Ezeknek a kutatásoknak az eredményei azonban nem váltak a döntéshozatal részévé. Mint ahogy nem vált azzá az EJEB *Biao Dánia elleni* ítélete sem.³⁸ Ez azért problémás, mert ebben az ügyben a strasbourgi bíróság Nagytanácsa egy kapcsolódó kérdésre azt a választ adta, hogy a faji és etnikai származáshoz kapcsolódó, látszólagosan objektív kritérium (proxy) – mint példának okáért a születési hely vagy a Dániában eltöltött idő hossza, ami az előbbivel szoros összefüggést mutat – alapján történő különbségtétel közvetett etnikai diszkriminációnak minősül. Érdemes itt megjegyezni, hogy a faji és etnikai diszkriminációt a nyugati statisztikusok pontosan a születési helynek mint látszólag objektív kategóriának a segítségével mérik.³⁹ Végül kiemelendő, hogy a *Jyske Finans*-ügy kapcsán mind a főtanácsnok, mind az EUB mellőzte a hivatkozást a *CHEZ*-ítéletre, illetve az abban utalt, a faji megkülönböztetés nemzetközi jogi definícióját adó ICERD rendelkezésre.

Noha a főtanácsnok a közvetett diszkrimináció megállapítását javasolta – ami mellett érvelt az EUB előtt beavatkozó dán állam is, s ami az addigi dán bírósági gyakorlat is volt –, az ítélet nem állapította meg sem ezt, sem pedig a közvetlen diszkriminációt. A luxemburgi bíróság értelmezésében a nem dán születési hellyel rendelkezők heterogén, sok etnikumot magában foglaló csoportot alkotnak, és az egyes etnikai alcsoportok által tapasztalt bánásmódról nem áll rendelkezésre elegendő információ, így a közvetett diszkrimináció megállapításához szükséges – a bíróság szerint a csoportra vonatkozó – speciális aránytalanság sem állapítható meg. Ezzel a gondolatmenettel maga az EUB tette láthatatlanná a társadalmi előítéletek alapján megkonstruált migráns háttérű csoportot, amelyet egyébként az ügy alapjául szolgáló EU norma is formált. A diszkriminációt ugyanis az esetben alkalmazott nem egy bizonyos etnikai csoport, hanem az összes „etnikailag nem dán” által alkotott csoport szenvedte el; utóbbit a diszkriminációt elkövetők, a döntéshozók és más társadalmi erők konstruálták meg homogén csoportként; először az előítéletes gondolataikban, majd a tetteikben. A gyakorlatban így vált a migráns háttérű csoport egy alacsonyabb rendű faji, illetve etnikai csoporttá, s az elképzeltből valóságossá.

A dán bíróságok EUB-ba vetett bizalma azonban nem ingott meg, s a hírhedt dán gettótörvények foly-

tán indult diszkriminációs ügyek egyikét 2023-ban Luxemburgba küldték előzetes döntéshozatal céljából. A dán jogalkotó az elmúlt több mint tíz évben fogadott el számos olyan törvényt, amellyel azt kívánta biztosítani, hogy ne alakuljanak ki ún. „párhuzamos társadalmak” – etnikailag szegregált közösségek – a gettósodott lakótelepeken.⁴⁰ Gettósodott településrésznek tekinti a jogalkotó a nem nyugati migránsok és ezek leszármazottai által több mint 50%-os arányban lakott területeket. Jegyezzük meg, hogy a nyugati bennszülöttek és a nyugati migránsok által több mint 50%-os arányban lakott településrészeket nem így határozzák meg, illetve nem veszik górcső alá. Mindenesetre, a végrehajtás során az összetartó közösségek tagjait szétköltöztették, és sokan veszítették el lakhelyüket, illetve lakhatásukat.

A dán gettóügyben visszatérnek a *Jyske Finans*-ügyben már vizsgált kérdések: a származási ország alapján meghatározott csoport védelmet élvezhet-e a Faji Egyenlőségi Irányelv alapján, s ha igen, a csoporttal szembeni hátrányos megkülönböztetés közvetlen vagy közvetett? A főtanácsnoki vélemény ebben az ügyben progresszívabb, hiszen a szociológiai kutatások során feltártak alapján a faj mint társadalmi konstrukció felfogása nyomán javasolja meghatározni a védett tulajdonságot. A diszkrimináció minősítésével kapcsolatban a közvetlen forma megállapíthatósága mellett teszi le a voksát, egyrészt mert a gettóellenes intézkedések meghozatalában a megkonstruált és egyben vélelmezett faji származás fontos szerepet játszik, másrészt az intézkedések – a *CHEZ*-hez hasonlóan – stigmatizálják a nem nyugati bevándorlókat és leszármazottaikat.⁴¹ A vélemény végre egy szintre hozza a nyugati és keleti legnagyobb létszámú fajiasszistált csoportok, azaz a nem nyugati migráns háttérű és a roma kisebbségek védelmét, amennyiben a Faji Egyenlőségi Irányelvnek a *CHEZ*-ügyben lefektetett progresszív értelmezését alkalmazza az előbbi csoportra is. A védett tulajdonságok meghatározásának következményei közé tartozik a diszkrimináció jellegének meghatározása, amelynek tekintetében a főtanácsnoki vélemény határozottan és helyesen foglal állást, ezzel elkerülve az EUB-nak a *CHEZ*-ítéletben elkövetett hibáját, amely egy adott tényállást közvetlen és közvetett diszkriminációként is értékelhetőnek tartott.

A muszlim nők fejkendőviselési ügyeivel a következő fejezet részletesen foglalkozik. Itt csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a vallási alapú diszkrimináció tekintetében nem célszerű egyenlőségjelet tenni a keresztény és nem keresztény, valamint a hívők száma szerint többségi és kisebbségi egyházak, sem pedig az eltérő történelmi fejlődés által meghatározott európai országok között, mert az nem fel-

tétlenül az állam semlegességét, hanem az előbbi tényezőkből fakadó eltérések jogellenes felnagyítását eredményezheti.⁴² Eltérő emellett az ún. etno-vallási kisebbségek – mint a muszlimok és a zsidók –, valamint a „szimplán” vallási vagy etnikai kisebbségek helyzete.

Az iszlamofóbia kérdésében az Arisztotelésznek tulajdonított aforizmának kellene irányt mutatnia, miszerint az egyenlőség azt jelenti, hogy a hasonlókat hasonlóképp, míg az eltérőt eltérő módon kezeljük. Ahogy Erica Howard a Faji Egyenlőségi Irányelvet elemezve rámutatott, a zsidók és a muszlimok esetében előfordulhat, hogy a látszólag vallási alapú hátrányos megkülönböztetés valójában faji vagy etnikai származáson alapul, s minimálisan annak közvetett formáját veszi fel.⁴³ Itt érdemes megjegyezni, hogy a Startvonal Csoport eredeti kezdeményezése a faji, etnikai és vallási alapú – kiemelten az antiszemita és iszlamo-fób – diszkriminációt egy közös irányelvben kívánta rendezni, ám ez a kezdeményezés nem kapott politikai támogatást már 2001. szeptember 11. előtt sem, azt követően pedig még kevésbé. Az etnikai-vallási kisebbségek speciális helyzetének kezelése továbbra is probléma, amire a jog progresszív értelmezése a jövőben kielégítő választ adhat.

1.4. Ellentmondásos hierarchiák

Összefoglalóan elmondható, hogy a személyi hatálybeli hierarchia nem azoknak a csoportoknak kedvez, mint a tárgyi hatálybeli, s a többségi csoportok tagjait számos esetben magasabb szinten védi, mint a kisebbséghez tartozókat. A tág értelmezésnek akadnak a kisebbségek szempontjából pozitív vetületei is, hiszen a nem fogalmának tág értelmezése kiterjeszti a védelmet a nemi identitásra is, védve a transzszexuálisokat. Itt érdemes megemlíteni Aileen McColgan megfigyelését, miszerint a férfi és a női nem közötti hatalmi és egyéb asszimetriát, azaz az uniós egyenlőségi jog által megcélzott társadalmi hierarchiát az EUB esetjoga nem kezeli kielégítően, amit leginkább a nők számára előnyös megerősítő intézkedésekkel szemben férfi munkavállalók által indított – a legtöbb esetben sikeres – perek bizonyítanak.⁴⁴ A 2000 óta talán legnagyobb vihart kavart ítélet e tekintetben a *Test Achat*-ügyben született, amelyben az EUB érvénytelenített egy uniós irányelvi rendelkezést, amely a tagállamok számára lehe-

tővé tette, hogy az életbiztosítási díjak számításánál a nőknek kedvezzenek.⁴⁵

A férfiakhoz hasonlóan a hatalmi, illetve számszaki többségnek kedvez a fogyatékkal élők tagállami definíciójába nem tartozók, a szekulárisok, valamint az európai keresztény kisegyházak tagjai szempontjából progresszív ítélkezési gyakorlat, s ez igaz a fajiasított kisebbségekkel egy kalap alá vett többségi etnikumú kérelmezőre is a *CHEZ*-ügyben. Ezzel ellentétben a muszlim nők és a nem-nyugati

bevándorlók leszármazottai tekintetében a személyi hatály rendkívül szűk, hiszen a faji és etnikai származáson alapuló védelem esetükben nem létezik, illetve vitatott; az előbbieket vallási alapú védelme alacsony szintű, a nemi diszkrimináció elleni védelmük tekintetében pedig az EUB eddig kerülte a döntéshozatalt.

Amennyiben a hierarchia vizsgálata kiterjed az uniós egyenlőségi jog egészére, akkor az figyelhető meg, hogy a formális

egyenlőségen túlmutató, az esélyegyenlőség körébe eső rendelkezések a fogyatékoság és a nem tekintetében jóval szélesebb körűek, mint más védett tulajdonságok tekintetében. Sőt, a muszlimok esetében az ilyen rendelkezések hiányoznak is, ami azért érdekes, mert a fogyatékkal élőknek kedvező akadálymentesítés („reasonable accommodation”) a vallási kisebbségek tekintetében jött létre a tengerentúlon.⁴⁶

Ennek az esélyegyenlőségi hierarchiának az alapjai megtalálhatóak már a 2000-es irányelvekben is, hiszen amíg a Faji Egyenlőségi Irányelv 5. cikke csupán lehetőséget biztosít az esélykiegyenlítő intézkedések elfogadására, addig a Foglalkoztatási Egyenlőségi Irányelv a fogyatékoság alapján elvárja az akadálymentesítést, az okszerűen kimenthető esetek kivételével. Itt érdemes megjegyezni, hogy amíg az EU valamennyi tagállama által ratifikált ICERD 5. cikke kötelezővé teszi a faji esélykiegyenlítő intézkedések létrehozását, addig a vonatkozó irányelv alacsonyabb fokú védelmet nyújt. Szintén az esélykiegyenlítés, valamint azt meghaladóan a társadalmi nemi szerepek változása iránti igény körébe esik a már említett 2019-es Munka-magánélet Irányelv, amely többek között az apáknak az újszülött gyermekük gondozásába való bevonását hivatott elősegíteni.⁴⁷

A perekben is hasznos, valamint a peres stratégiát, illetve az egyenlőségi testületek munkáját is segítő egyenlőségi adatok hierarchiája hasonló képet mutat. Az egyenlőségi adatok gyűjtésének EU-beli lehetőségeiről szóló 2007-es kézikönyv megjelenése

óta változott a helyzet a szakpolitika-alkotáshoz feltétlenül szükséges információk rendelkezésre állása terén.⁴⁸ A nemek és az életkor tekintetében EU-szerre gyűjtött adatok mellett a CRPD 31. cikke értelmében tagállami és EU-szinten is gyűjtik a fogyatékkal élők egyenlőségére vonatkozó adatokat. Továbbra is vitatott azonban a faji és etnikai származással és a szexuális orientációval kapcsolatos egyenlőségi adatok gyűjtése,⁴⁹ s szinte elképzelhetetlennek tűnik az összes tagállamot és az EU-t is magában foglaló vallási szempontú adatgyűjtés.⁵⁰ Az egyenlőségi adatokat tekintve fennálló hierarchiát tovább növeli az a 2022-es irányelv is – a továbbiakban: Bértanszparencia Irányelv – amely a (társadalmi) nem (gender) tekintetében teszi kötelezővé a munkáltatói szintű egyenlőségi adatgyűjtést.⁵¹ Noha az irányelv megkívánja az interszekcionális adatgyűjtést is, azt a következőkben ismertetett okok a gyakorlatban akadályozzák.

Az egyenlőségi adatgyűjtési hierarchia jóval kevesebb figyelmet kap a szakirodalomban, mint az algoritmikus diszkrimináció, amelynek alapja a gépek embertől (programozótól) kapott előítéleteinek a megtanulása és „okos” felnagyítása; legfőképp nemi, faji és életkori alapon.⁵² Ebből a felismerésből annak kellene következnie, hogy az algoritmikus diszkrimináció ellen az EU és a tagállamok biztosítják a megcélzott védett csoportoknak a döntési folyamatok minden érdemi pontján történő bevonását,⁵³ s az előítéletek létrejöttét (társadalmi konstrukció), valamint abban az állítólagosan objektív kritériumok (proxy) – így példának okáért a születési hely, lakhely, a gyermek nevelésében betöltött szerep – szerepét figyelembe véve megkövetelik az egyenlő bánásmódot.

1.5. *A magyar egyenlőségi jog hatálya*

A hatály kérdései a magyar jogi környezetben nem okoztak komoly gondokat, ami a védett tulajdonságok nyílt listájának, a tulajdonságok között a tárgyi hatálybeli különbségek felszámolásának, így többek közt az uniós joganyag bőkezű átültetésének („overtransposition”) köszönhető. Hazánk már a rendszerváltás előtt is ratifikált nemzetközi emberi jogi egyezményeket, majd az azt követően is, túlnyomórészt európai egyezményeket, és az EU-csatlakozás során elvárt magatartás az volt, hogy ezek végrehajtását biztosítsa a jogalkotó. Inkább az a kérdés, hogy a keleti tagállamok nagy részével ellentétben sok nyugati tagállam ugyanezt a hozzáállást miért nem tanúsította.

A védett tulajdonságok nyílt listája okozott azonban egy kis fejtörést a volt Egyenlő Bánásmód Ha-

tóságnak (EBH) és a munkáját segítő Tanácsadó Testületnek. A nyílt lista azt eredményezte, hogy 2010-re az EBH nem tradicionális diszkriminációs ügyekkel foglalkozott, hanem a munkahelyi véleménynyilvánítással és a más településről, illetve megyéből ingázó munkavállalók ügyeivel, valamint egyéb, frivolsnak tűnő kérelmekkel. A tradicionálisan és a szociológiai adatok szerint nagy arányban diszkriminációtól szenvedő csoportok védelmére ezért a Tanácsadó Testület kiadott egy állásfoglalást, amely támpontokat adott a személyi hatály leszűkítéséhez. Az állásfoglalás rámutatott, hogy „a védett tulajdonságok meghatározásakor az [törvényalkotó] már érvényesítette az alkotmányos és nemzetközi jogi kiterjesztő jogértelmezést, ezért az egyéb helyzetnek minősülő tulajdonságok, sajátosságok, élethelyzetek körét szűken kell értelmezni. Az egyéb tulajdonságon alapuló hátrány jelenléte tárgyilagosan igazolható, homogén csoportképzésre, általánosításra alkalmas, és társadalmi előítéletből táplálkozik. A diszkriminációval szembeni jogvédelem lényegét az egyéb helyzet esetében is az adja, hogy a védett tulajdonsággal rendelkező panaszos elsődlegesen nem saját magatartása, hanem egy adott csoporthoz való tartozása miatt szenved hátrányt.”⁵⁴

Ez a tradicionálisan diszkriminált csoportokat előtérbe helyező álláspont szociológiai adatokra épül, s egybeesik a nemzetközi jogban megfigyelhető hierarchiával. Sőt, mi több, hasonlóságot mutat tudományos elgondolásokkal is,⁵⁵ olyanokkal, amelyek az interszekcionalitás elmélete alapján néhány uniós védett tulajdonság vizsgálatát helyezik előtérbe, így a nemet, valamint a faji és etnikai származást.⁵⁶ Azt is fontos kiemelni, hogy a védett tulajdonságok inflációjának megakadályozása ellentart a „tudatosságra ébredt baloldaliak” („woke left”) részéről érkező, a nem bináris nemi identitás, valamint a hajviselet, öltözet, a tetoválás és a testalkat védett tulajdonsággá tételére vonatkozó követeléseknek is.⁵⁷

2. „SOKAT ÍGÉR, KEVESET ÁD”: AZ INTERSEKACIONALITÁS

Ez a fejezet az interszekcionalitás fogalmát és elméleti alapjait ismerteti, majd rátér az elgondolás kritikájára és gyakorlati alkalmazhatóságára.

2.1. *A fogalom és az elméleti keret*

A fragmentáltságot, a védett tulajdonságok (tárgyi hatálybeli) hierarchiáját és az uniós joganyagban találhatóval vetekedő „valós” hierarchiát – azaz a bizonyos kisebbségeken belüli kisebbségi csoportok

állítólagosan többszörös hátrányát – látványosan lehetett megjeleníteni az interszekcionalitás fogalmi kereteinek, illetve az azt eredetileg megfogalmazó kritikai fajelmélet („critical race theory”) elemzési eszközeinek az átvételével. Az átvétel szinte elkerülhetetlen volt, hiszen maga az uniós egyenlőségi jog is az Amerikai Egyesült Államokból érkezett Európába, így a kritikájának is törvényszerűen meg kellett tennie az Atlanti-óceánon átívelő hosszú utat.

Az átvétel folyamatát a nyugati és egyben az európai fehér többséghez tartozó feminista kutatók dominálták, akik az eredetileg a fekete nők szempontjából felvetett kérdéseket a saját helyzetükre és az uniós kontextusra alkalmazták, figyelve a 2000-ben megszorított védett tulajdonságok között a biológiai, illetve társadalmi nem privilegizált státuszának lehetséges elvesztésére.⁵⁸ Ez és számos progresszív cél – mint például a joganyag hatékony végrehajtása és az esélyegyenlőség mértékének növelése – egyértelmű az interszekcionalitás legismeretebb európai kutatójának, Dagmar Schiek munkásságának áttekintése során.⁵⁹ Fontos kiemelni, hogy az elméletet arra is használták, hogy a védett tulajdonságok inflációja – azaz az eredetileg védett tulajdonságok védelmi szintjének csökkenése árán történő bővítés – ellen érveljenek, ám arra kevésbé, hogy például a társadalmi-gazdasági helyzet is védett tulajdonság legyen.⁶⁰

Az interszekcionalitással foglalkozó írások rendre Kimberlé Crenshaw afroamerikai jogtudóst említik a fogalom megalkotójaként, aki egyben a kritikai fajelmélet egyik meghatározó alakja.⁶¹ A fogalom valójában az afroamerikai nők aktivizmusának a terméke; az amerikai polgárjogi mozgalom fekete női aktivistái, majd az 1970-es években működő Combahee Folyami Kollektíva (Combahee River Collective)⁶² tagjai fogalmazták meg, s Crenshaw mellett mások is részt vettek az elméleti alapok lerakásában, például Patricia Hill Collins afroamerikai feminista kutató, aki foglalkozott a társadalmi-gazdasági helyzet jelentőségével is.⁶³

A fogalmat megalkotók „pozicionalitása” („positionality”) – társadalmi nézőpontjuk antirasszista fekete nőként – nagy jelentőséggel bírt az Egyesült Államokban a hidegháború idején, hiszen az ország, amelyben éltek, a szovjet blokkal folytatott ideológiai harc által is motiváltan alkotta meg a diszkriminációt részletesen tiltó normáit, ám még a joganyag és a kisebbségi csoportok politikai mozgalmi is egyenlőtlenül kezelték a többszörösen hátrányos helyzetben lévő kisebbségeken belüli kisebbségi csoportokat. A fehér férfakkal való összehasonlításban mind a fekete férfakat, mind pedig a fehér nőket jobban védte a jog és a politika, mint

tette ezt a fekete nők tekintetében, akik így mindhárom csoporttal szemben hátrányba kerültek.

A különböző tulajdonságoknak nem csupán többszörös (kumulatív, egybeeső vagy egymást követő), hanem egymást metsző hatásából fakadó hátrány a jogi és a politikai interszekcionalitás elgondolásának központi állítása, így az elgondolást képviselők normatív követeléseinek is az alapja. Az elmélet szerint sem a fekete férfiak, sem pedig a fehér nők nem képviselik megfelelően a fekete nők mint mindkét kisebbség kisebbségének érdekeit, illetve a munkaügyi helyzetük tekintetében a fekete nők még a „szimplán” kisebbségi csoportokkal szemben is hátrányba kerülnek. Amennyiben azonban a jog csupán egyes védett tulajdonságok alapján írja elő az egyenlő bánásmódot, a metszetben lévők által megtapasztalt hátrány elvész, nem bizonyítható. A Crenshaw által felhozott példában az egydimenziójú („single axis”) jogi szabályozás miatt a fekete nők pert vesztenek, mert csak nőként vagy csak fekete-ként nem tudnak akkora különbséget bizonyítani az ő elbocsátási rátájuk és a fehér férfiaké között, amekkorát a valóságban megtapasztalnak.

Az adott politikai kontextusban, amennyiben csak a női vagy csak az afroamerikai igényeket lehet érdemben érvényesíteni, a fehér nőkhez képest hátrányosabb helyzet, vagy a fekete társadalomban is tapasztalható családon belüli erőszak például nem tematizálhatóak. Az interszekcionalitáselmélet szerint a védett tulajdonságok metszéspontjában elhelyezkedők előnye, hogy a kisebbségi csoportokat legitim módon tudják képviselni, azaz a védett tulajdonságok mentén fragmentált politikai és jogi teret egyesíteni. Ahogy Sandra Fredman rámutatott, az interszekcionalításban ily módon ott rejlik a befogadás, a bővíthetőség ígérete („capacious”).⁶⁴ Azt is meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az európai értelmezésben az interszekcionalitás fogalma olyan tág jelentéstartalommal töltődött meg, amely egyes vélemények szerint szét is feszítheti az elméleti kereteit – hiszen ha mindent jelent a fogalom, akkor egyben semmit sem jelent.⁶⁵

2.2. Interszekcionalitás: hasznosság és kritika

Az interszekcionalitás európai megnyilvánulásának eredeti példái a fejkendő muszlim nők és a kényszersterilizált roma nők, valamint a fekete európai nőkkel szembeni többes diszkrimináció, ide értve a hajviseleten és a testformán alapuló megkülönböztetést is. Az EU egyenlőségi jogán és pár tagállam hazai szabályozásán túl tekintve azonban kevésbé tűnik elérhetetlennek az interszekcionalitás elleni jogi fellé-

pés, mert az ENSZ és az Európa Tanács vonatkozó egyezményeit már ratifikált és ennek megfelelően az alkotmányukban a diszkriminációt nyitott védett tulajdonsági lista alapján tiltó tagállamokban semmi nem zárja el a kérelmezőket attól, hogy szűk interszekcionális alapú jogi igényeket fogalmazzanak meg. A tág értelemben vett interszekcionalitás – például az egymást követő hatásokra gondolva – pedig egydimenziójú szabályozás alapján is peresíthető. Mindez igaz a magyar egyenlőségi jogra is.

Emellett természetesen felmerül a kérdés, hogy vajon a nemzetközi és az uniós jog önkényesen nyújt-e csupán egyes tulajdonságok alapján védelmet, vagy a jogi normák megalkotása szociológiai tényekre és társadalmi mozgalmak igényeire reflektál-e, s azon igények egydimenziójuak-e. A normaalkotás folyamatát ismerve az utóbbi igaz az ENSZ-egyezmények megalkotására és a tagállami szintű küzdelmekre is, amit az interszekcionalitás elmélete – a baloldali és posztkoloniális kritikát átvéve – meg is fogalmaz.

A gyakorlatban az a kérdés is felmerül, hogy elég-e egy védett tulajdonságra hivatkozni a diszkriminációs esetek 99%-ában, azaz az egydimenziós egyenlőségi jog kivételes esetektől eltekintve hatékony védelmet nyújthat-e. A kérdésre adható pozitív választ rendre bizonyítja a muszlim nők fejkendőviselése miatti pereskedés, ami eddig a vallás mint védett tulajdonság alapján folyt a nemzetközi bírói fórumok előtt, szemben a tudósok által tárgyalt alapok – nemi, faji-etnikai származás, vallás – ízlés és érdeklődés szerint változó elegyével. Sőt, egyes jogtudósok mellett is érvelnek, hogy csupán a női nem mint védett tulajdonság alapján magasabb szintű védelemben részesülhetnének a fejkendőt viselő muszlim nők, mert az uniós jogalkalmazásban nehezebb mentesülni a felelősség alól a nemi diszkriminációs esetekben, mint a vallási alapúakban, hiszen az utóbbi esetén ütőkártyának számító *laïcité* (az állam vagy a munkáltató szekularitása) nem bizonyulna megfelelő kimentési oknak a nők elleni diszkrimináció tekintetében.⁶⁶

A sekélyesnek nevezhető interszekcionalitásfelfogás alááshatja a faji és etnikai származáson alapuló hátrányos megkülönböztetés komplexitásának konstruktivista bizonyítását, ami a *CHEZ*-ügyben már kiemelkedő eredményeket mutatott, s a dán gettóügyben is ígéretesnek tűnik. A sekélyes interszekcionalitásfelfogás, amely csupán egymás mellé rendeli a védett tulajdonságokat, ahelyett, hogy azok funkcióját vizsgálná a diszkrimináció alapját képező társadalmi előítéletek megkonstruálásában és fenntartásában, azt a kockázatot rejti magában, hogy közvetlen helyett közvetett diszkriminációt állapítanak meg, illetve nem állapítanak meg diszkriminációt bizonyos ügyekben.⁶⁷

Elképzelhető, hogy a fajiasítás és a nemi szereposztás társadalmilag konstruált folyamatának teljes megértését, így a hátrányos megkülönböztetés alapvető okát írja ki az egyenlethől az, aki azt állítja, hogy a

roma nőket elsősorban a biológiai nemük, nem pedig az egész közösségükre rásütött alacsonyrendűségük miatt sterilizálták jóval nagyobb arányban, mint nem roma társaikat. Tagadhatatlan tény, hogy a gyermekvállalás illetően meggátolása a roma nőket kifejezetten hátrányosan érintette, ám a történelmi példákból jól ismert, hogy a népi-irtás – amelynek az egyik megvalósítási módja a kényszersterilizáció – az egész közösség létét veszélyezteti.⁶⁸ Stratégiai kérdés, hogy a jogsérelem melyik aspektusát érdemes kiemelni, s hogy az egész közösséget sújtó hátrány ügyében a roma nők döntsének-e, vagy a teljes közösség.

Hasonló érv hozható fel a muszlim nők által viselt fejkendő ügyében is, amellyel kapcsolatban a legtöbb elemző a muszlim közösség helyett a muszlim nők közül indul ki, mintha a fajiasítás folyamata, az iszlamofóbia kizárólag őket célozná. Amennyiben a társadalmi folyamatok egészét vizsgáljuk, a muszlim férfiak esetében is tapasztalunk hátrányos megkülönböztetést, ami első ránézésre csak rájuk vonatkozik, így példának okáért a kaftános és hosszú szakállú férfiakkal szembeni igazoltatási, illetve nemzetbiztonsági gyakorlatot, vagy a repülőtereken az arab nevű férfiak nagyobb arányú ellenőrzését. Elképzelhető, hogy amennyiben a roma és muszlim közösséggel – nem csupán csak a nőkkel vagy csak a férfiakkal – szemben egy töről fakadó, ám strukturális okokból eltérő elkövetők által megvalósított diszkriminációt egymástól elszakítva tárgyaljuk, hiányosan írjuk le a valóságot, és nem javítjuk a fajiasított közösségek helyzetét.

A sekélyes interszekcionalitásfelfogás tehát a nagy kép helyett az egyre kisebb, miniatűr metszet felé halad, s néha megalapozatlannak, illetve kontraproduktívnak bizonyul, mint például a *Parris*-esetben.

Ebben az ügyben egy azonos nemű partnerrel élő, már nyugdíjas egyetemi professzor a szexuális orientációja és az életkora metszetéből fakadó állítólagos diszkrimináció miatt perelt, annak kapcsán, hogy az azonos neműek élettársi kapcsolatáról szóló törvény megalkotásakor az ír jogalkotó nem módosította oly módon az özvegyi nyugdíjra vonatkozó jogszabályi határidőt, hogy az az ő esetére is, visszamenőlegesen alkalmazható legyen. Noha ebben az ügyben az EUB valóban eltért a korábban a meleg élettársak özvegyi nyugdíj-jogosultságát vizsgáló ítéleteitől – amelyekben az érintettek számára kedvezően döntött –, ám valószínűnek tűnik, hogy ezt a számos kommentátor által a szemére hányt hanyagság és a többes hátrány figyelmen kívül hagyása helyett ténybeli eltérések miatt tette.⁶⁹ (A többszörös hátránnyal kapcsolatban illik megjegyezni, hogy egy egyetemi professzort túlélő házastárs anyagi helyzete és egy művileg meddővé tett roma nő sorsa közé nem feltétlenül tehető egyenlőségjel.) Visszatérve a ténybeli alap eltéréseire: a korábbi ügyekben csupán a házastársak számára volt elérhető az özvegyi nyugdíj, és a melegeket – és csupán a melegeket – kizárták ebből a jogintézményből. Noha az élettársi kapcsolat elérhető volt számukra, az élettársak számára nem volt elérhető az özvegyi nyugdíj. A szexuális orientáción alapuló közvetlen – ugyanis csupán egy jól meghatározható, homogén csoportot érintő – diszkrimináció megállapítást nyert tehát a *Maruko*- és a *Römer*-ügyekben.⁷⁰ A *Parris*-ügyben nem ez a helyzet állt fenn, s a törvényalkotói mulasztás valójában az idősebb és fiatalabb melegek között hozott létre életkoralapú hátrányt. A probléma itt abban állt, hogy a vonatkozó uniós norma, a Foglalkoztatási Egyenlőségi Irányelv preambuluma 22. pontja értelmében az „nem érinti a családi állapotra és az attól függő ellátásokra vonatkozó nemzeti törvényeket”. Így az ügyben érintett időszakra – amikor Írország még nem tette lehetővé az azonos neműek élettársi kapcsolatát – nem volt döntési jogköre az EUB-nak sem a melegek és heteroszexuálisok közötti különbségtételre a családjogi státusz tekintetében, sem pedig ezen helyzet életkori diszkriminációt okozó jogalkotói megszüntetésére vonatkozó kötelezettség megállapítása tekintetében.

2.3. Az interszekcionalitás gyakorlati haszna

Az interszekcionalitással foglalkozó szakirodalom fényében felmerül a kérdés, hogy a muszlim nők miért nem perelnek vagy interszekcionális, vagy csak faji-etnikai, illetve csak női nemi alapon. A válasz erre az, hogy egyrészt perelnek, ám kereseti kérelmeik

vagy el sem jutnak az uniós jogot alkalmazók elé a tárgyi hatály korlátozottsága miatt, vagy azokat a bíróságok rendre újrakeretezik, elutasítva a kérelmezők által megjelölt védett tulajdonságon alapuló diszkrimináció vizsgálatát.⁷¹ Azt is meg kell jegyezni, hogy az iszlám, illetve a muszlimok fajiasítása az átlagember számára nehezen megfogható jelenség, így a diszkriminációt elszenvedők érthető okokból nem a faji és etnikai származás, hanem a számukra pozitív értékeket hordozó és az elkövetők által nyíltan meg is nevezett ok, a muszlim vallás kapcsán perelnek, visszakövetelve annak méltóságát.

Itt érdemes visszatérni a *Jyske Finans*-ítéletben az EUB által felvetett kérdéshez, azaz a diszkriminált csoport homogén voltához, hiszen pont az iszlamofóbia példája mutatja meg plasztikusan, hogy az etnikailag és fajilag valójában heterogén csoportot az előítéletek homogenizálják. Amíg azonban a külső szemlélő számára az eltérések lényegtelenek, a csoport tagjai érzékelik azokat az eltérő etnikai és vallási alcsoportok között. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy az iszlamofóbia mögött megbújó faji-etnikai diszkriminációt tetemre hívó perlés ellen hat az „európai hallgatás a fajról” („European silence about race”), aminek a nyomán nem csupán a faji-etnikai többség, hanem a kisebbség is stigmatizálónak tarthatja a fajt mint kifejezést önmagára alkalmazni. Érdemes megjegyezni még azt is, hogy a romák sem alkotnak homogén közösséget, mint ahogy a legtöbb népcsoport sem, s maguktól nem használják a faji jelzőt a kisebbségi minőségük megjelölésére. A romákat azonban európai szinten homogén csoporttá formálták bizonyos szakpolitikai és politikai folyamatok, amelyeket előbb az EJB, majd később az EUB is elismert.⁷² Ezeket a lépéseket az Európa Tanács monitorozó szervei szakértői szinten már megtették az iszlamofóbiától sújtott kisebbség esetében is, ám a politikai elismerés még hiányzik.

Mindenképpen pozitív aspektus, hogy az interszekcionalitás alkalmazása a muszlim nők fejkendőviselési ügyeire azt a kritikai funkciót hivatott betölteni, hogy rámutasson a bírói jogalkalmazás hiányosságaira, fontos érvet szolgáltatva a politikailag kényes témában az áldozatok védelmére. Emellett persze azt is meg kell jegyezni, hogy a „nem plusz vallás-faj”-alapú diszkriminációra vonatkozó állítás az interszekcionális elemzésen belül a feminista felhangokat és a női nem mint védett tulajdonság fontosságát hangsúlyozza, így fontos állítást tesz a védett tulajdonságok hierarchiájáról, az iszlamofóbiából mint szerkezeti problémából csak az egyik nem által sajátosan elszenvedett jogsérelmeket kiragadva.

Jogtudományi egyetértés mutatkozik abban a kérdésben, hogy az EJB tesztje tarthatatlan, hiszen

nyíltan szembemegy a vonatkozó normákkal és azok más ügyekben történő alkalmazásával.⁷³ Fejkendő ügy az EJEB előtt még soha nem nyert, s érdekességként meg kell említeni, hogy a korai ügyek közt a strasbourgi bíróság *Leyla Sabin Törökország elleni* kérelmét bírálta el a tagállam javára, tehát a muszlim kulturális gyökerű, ámde szekuláris állam esetében is jogszerűnek találta a fejkendő tiltását az ügybeni egyetemen.⁷⁴

Az EUB döntései általában véve kedvezőbbek a kérelmezőknek, ám az elemzők szerint messze nem kielégítő az uniós jog alapján a munkahelyükön diszkriminált fejkendő muszlim nők védelme. Az ellentétek már a két korai ügy óta fennállnak, s noha látszólag ténybeli alapokon nyugszanak, a *Bougnoui*- és az *Achbita*-ügyekben született, merőben eltérő főtanácsnoki vélemények világosan jelzik a frontvonalak határait.⁷⁵ Az előbbiben Sharpston főtanácsnok a közvetlen vallási alapú diszkrimináció megállapítása mellett érvelt, míg az utóbbiban Kokott főtanácsnok a közvetett mellett, ami a munkáltató szekularizmusára hivatkozással esetlegesen kimenthető. Talán nem szorul magyarázatra, hogy a muszlim nők fejkendőviselése egyértelműen vallási alapú tett, s azt a válásról nyíltan rendelkező, noha az arra alapuló semlegességet megkövetelő, így a munkavállalóktól a vallási és világnézeti hovatartozásuk ki nem mutató elváró munkáltatói utasítás sem teszi a vallással kapcsolatban látszólag semlegessé. A munkáltatói utasítás tárgya a vallási öltözet és viselkedés, így azt vallásilag semlegesnek semmiképp nem lehet tekinteni. Úgy tűnik azonban, hogy a gombhoz varrt kabát esete, mármint a fejkendő muszlim nők elretentésére bevezetett szekuláris munkahelyi elvárások sikeresen zavarják meg az EUB döntéshozatalát.

Mark Bell arra mutat rá, hogy az EUB tesztje látszólag egységes (uniformizált) mind az európai többségi vallások – így a keresztény nagy- és kisegyházak –, mind pedig a kisebbségi vallások – így az iszlám – irányában. Miután azonban azok intézményesülése és előjogaik mértéke messze nem egyenlő, a látszólagos semlegesség a kisebbségi vallás többszörös hátrányát nem képes kiegyensúlyozni. Ez a megállapítás egybecseng a fentebb a nők kontra férfiak esetében megfigyelhető asszimetriáról tett megfigyeléssel, amin az EUB a nemi alapú diszkriminációs ügyekben is átsiklik. Az európai felső bíróságokkal ellentétben az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága több ügyben is megállapította: a vallásszabadságot sérti nem csupán a muszlim női fejkendő (*hijab*), hanem a csak a szemet szabadon hagyó hosszú kendő (*niqab*) viselésének tiltása is.⁷⁶ Bárhogya is legyen, a muszlim nők fejkendőviselési ügyeiben a gyakorlat egydimenziós, ha nem is egyirányú, ami az interszekcionalitás

fogalmának hasznossága iránt kételyt támaszt. Végzőként ide kívánczok, hogy a nemzetközi jogban és gyakorlatban egy kisebbség léte faktum, s a muszlim kisebbségek létét, valamint kisebbségként való elismerését már több Európa tanácsi megfigyelő testület is szorgalmazta.⁷⁷ Tették ezt a nyugati országokban, miután a volt ottomán uralom alatt állt balkáni régióban a muszlim kisebbségi jogok, beleértve a fejkendő viselését – esetenként vitatottan –, elismertek. A fejkendő ügyek várhatóan mindaddig napirenden maradnak, amíg a kisebbség politikai és jogi elismerésére sor nem kerül.

2.4. Az interszekcionalitás társadalomtudományi hasznossága

Az interszekcionalitás mint kritikai elmélet és módszertan nem csupán az uniós jogirodalomban, hanem az egyenlőtlenségekkel foglalkozó társadalomtudományi elemzésekben is megjelenik, s a szakpolitikai és politikai reprezentációs szempontú alkalmazása jelentős hasznosságot mutat. Fontos kiemelni különbségként egyrészt az eredeti crenshaw-i változat és annak EU-s feminista jogtudományba átemelt verziója, másrészt az európai baloldali társadalomtudományi olvasat között, hogy az utóbbi teret szentel a társadalmi-gazdasági státusznak is, mint fontos, ám az EU-jogban nem védett tulajdonságnak. Az elemzett kategóriákban megmutatkozó világnézeti különbség jelentős, ami tükrözi az Amerikai Egyesült Államokból átszivárgó progresszív identitáspolitikát és az osztályalapú egyenlőtlenség klasszikus európai marxista hagyományba ágyazott felfogása között húzódó szakadékot. Az Atlanti-óceán mindkét partján megfogalmazták már a szakadék áthidalására tett javaslatukat baloldali feminista társadalomtudósok és filozófusok, akik észlelték, hogy a nők 99%-a kimarad a prioritizált feminista követelésekből.⁷⁸ Feró Dalma ezzel szemben arra is felhívja a figyelmet, hogy bizonyos identitások előtérbe helyezése komoly feszültségekkel is járhat, s hogy az elismerés („recognition”), valamint az újraelosztás („redistribution”) kettős követelését elméletben egyesítő Nancy Fraser is adós a politikai identitás jelentős szerepének felismerésével.⁷⁹ Eltérések tehát nem csupán a prioritizált védett csoportok tekintetében, hanem az ebből következő társadalomfelfogásban is megmutatkoznak a különböző földrajzi hátterű és tudományági megközelítések között.

Mieke Verloo elemezte a faji és etnikai származás, a nem, a szexuális orientáció és a társadalmi-gazdasági státusz összehasonlításával mind a szakpolitikai igényeket és válaszokat, mind pedig az EU-szintű

politikai reprezentációt.⁸⁰ Utóbbi tekintetében azt alapította meg, hogy a nők és a melegek rendkívül magas szinten – az előbbieket kiemelten intézményesítetten – rendelkeznek politikai képviselettel az Európai Parlamentben és egyéb EU-s intézményekben is. Van szakmai képviselete a mélyszegény EU-állampolgároknak is, ám a faji és etnikai kisebbségek képviselete rendkívül fejletlen. Ez a megfigyelés a politikai és az akadémiai reprezentáció közötti hasonlóságokat is felszínre hozza.

A szakpolitikai szempontú elemzés azt vizsgálta, hogy milyen igényei vannak a különböző csoportoknak. Azt találta, hogy amíg az LMBT-közösség leginkább a formális jogegyenlőség körébe eső egyenlő státuszt, valamint a magánélet tiszteltetését tartásáért követeli, addig a többi csoport számára kiemelkedő fontosságú a társadalmi javak újraelosztása, az esélyegyenlőség és a társadalmi szerepek újragondolása. Az elemzés fontos azonosságokat, de érdemi különbségeket is talált a kisebbségi csoportok között, kétértelműségeket ébresztve a mindenki számára megoldást nyújtó recept tekintetében („one size fits all”) és a politikai interszekcionalitás gyakorlati hasznossága, azaz a közös érdekképviselet gyakorlati kivitelezhetősége tekintetében.

Verloo elemzése megmutatta, hogy a védett tulajdonságok között érdemi különbségek léteznek a csoportok által megtapasztalt egyenlőtlenségek tekintetében. Ebből következik, hogy nem ördög-től való különbséget tenni a védelmi szintjükben, s hierarchiát létrehozni és fenntartani. Amikor az egyre kisebb csoportra fókuszáló jogi interszekcionalitás-felfogást szembe állítjuk a strukturális és intézményi egyenlőtlenségeket tetemre hívó társadalomtudományi interszekcionalitás-felfogással, eltérő irányú és mélységű diagnózist kapunk az európai társadalomban fennálló egyenlőtlenségekről és azok leküzdésének eredményességéről. Arra a következtetésre ad ez a megfigyelés okot, hogy az eredetileg jogászok által kidolgozott interszekcionalitás-elmélet valószínűleg nagyobb hasznot hajt a társadalomtudományok és a kormányzati szakpolitikák terén.

3. JOGÉRVÉNYESÍTÉS

Ez a fejezet a jogérvényesítés, illetve az egyenlő bánásmóddal való gyakorlati hozzáférés kérdéseit elemzi, rámutatva az e területen is megtapasztalható hierarchiára, amely eltér mind a tárgyi, mind pedig a személyi hatálybelitől, s eltér az interszekcionalitás-elméletéből levezethető hierarchiától is, amely a kisebbségi nőket helyezi a vizsgálat központjába. Egy fontos szempontból azonban hasonlít a jogérvé-

nyesítési hierarchia a korábban megfigyeltékhez, nevezetesen abból, hogy a védett csoportok társadalmi helyzetéből adódó asszimetriából, a haszontalan „one-size-fits-all” logikából, illetve az egyformaság gyakorlati hiányából tevődik össze. Röviden, a jogi normák végrehajtására rendelt eszközöknek az alábbiakban elemzett gyengeségét felerősíti a jogérvényesítési hierarchia alján lévő csoportok esetében az, hogy a speciálisan hátrányos helyzetüket az EU és a tagállamok is figyelmen kívül hagyják.

Meglepő, hogy a szakirodalom a jogérvényesítési hierarchiát ugyan részben érzékelt már, ám annak okait még nem tárta fel. A 2000-et követő időszakban több kapcsolódó kérdés is foglalkoztatta a kutatókat. A jogalkotási folyamatról megemlítik, hogy ugyan a Startvonal Csoport azt javasolta, hogy EU-szinten lehessen egyéni ügyfelek nélkül érvényesíteni az egyenlő bánásmód iránti kollektív igényeket, a tengerentúli osztályperek („class action”) elrettentették az EU-s jogalkotót az ilyen típusú megoldástól.⁸¹ Christopher McCrudden is arra mutatott rá, hogy az egyéni és a csoportos igazságszolgáltatási modell („individual and group justice model”) közül az EU az előbbit választotta.⁸² Emellett jogérvényesítési hierarchiát hozott létre, amikor a Faji Egyenlőségi Irányelvben – majd az Egyenlő Bánásmód Irányelvben – csupán azt írta elő a tagállamok számára, hogy az egyenlő bánásmódot faji vagy etnikai származás, valamint nem alapján promotáló, független kutatást végző, jelentést tevő és az áldozatoknak független támogatást nyújtó szervezet hozzanak létre.

Az egyéni igazságszolgáltatási modell azt jelentette, hogy az egyéni felperestől – vagy azok felperesi pertársaságától – várta el az EU, hogy bíróság előtt érvényesítsék az egyenlő bánásmóddal való jogukat, mert közigazgatási eljárás megalkotását e célból nem tette kötelezővé. Az ekkor még csatlakozás előtt álló keleti államok némelyike biztosította a közigazgatási eljáráshoz való hozzáférést, amelynek előnyei lennének kerülnek ismertetésre.

Egyes szerzők, pl. Evans Case és Givens az egyéni igazságszolgáltatási modellt azért értékeli pozitívan, mert a joghoz való hozzáférés végre lehetőséget teremtett a stratégiai perek megindítására is, ami az Amerikai Egyesült Államokban fontos jogérvényesítő eszközként működött.⁸³ Ezzel szemben Dawson és Muir az EU alapjogi végrehajtását vizsgálva amellett érvel, hogy az egyéni helyett a csoportos igazságszolgáltatási modell felé szükséges elmozdulni, s hogy az intézményi igazságszolgáltatásnak – azaz az Európai Bizottság által indított szerződészegési eljárásoknak – is fontos szerephez kell jutniuk.⁸⁴ Elise Muir későbbi cikkében kiemeli azt is, hogy a tagállami bíróságok által az EUB elé utalt előzetes dön-

téshozatali ügyekben megfigyelhető egyenlenségeket – így az életkor alapú ügyek túlsúlyát, valamint a valláson, fogyatékkal élésen és a faji vagy etnikai származáson alapulóak elenyésző számát – a hibrid végrehajtás tudja kiegyensúlyozni.⁸⁵ A hibrid végrehajtás a perlésre szakosodott civil szervezetek és az egyenlőségi testületek közötti együttműködést jelenti, amely kiemelt szerephez jut a muszlim nők fejkdőviselésén, a szexuális orientáción alapuló, valamint a faji vagy etnikai diszkrimináció esetén. A *CHEZ*-ítélet példának okáért civil társadalmi szereplők évtizednyi stratégiai perlésének, valamint a bolgár egyenlőségi testület előtti eljárásoknak az eredménye.⁸⁶ A dán gettóügyben a nemzeti egyenlőségi testület beavatkozásként vett részt.

Noha azóta némileg javultak az arányok, még mindig irányadó a Grainne de Búrca által 2016-ban tett megfigyelés, miszerint az EUB elé kerülő ügyekben az életkor alapú jogérvényesítés áll a hierarchia csúcán.⁸⁷ Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a tárgyi hatálybeli hierarchiának viszonyát az alján találhatjuk ezt a védett tulajdonságot, a helyzet még faramucibbnak tűnik. Amennyiben azonban azt a tényezőt vizsgáljuk, hogy ki jut könnyebben pénzügyi forrásokhoz és jogi szaktudáshoz, illetve segítséghez annak érdekében, hogy pert indítson, és kinek jobbak a pernyertességi esélyei, már nem tűnik meglepőnek, hogy a gyakran szakszervezetek által képviselt, már munkában álló, esetlegesen magasabb beosztású és jövedelmű idősebb munkavállalók alkotják túlnyomórészt ezt a csoportot. A magyar és a szlovák bíróságok romaügyekben tanúsított elutasító magatartásából kiindulva az a feltevés is megfogalmazható, hogy az átpolitizáltabb ügyekben a tagállami bíróságok tartózkodóbbak az előzetes döntéshozatali kérelemtől.

Az a trend is megfigyelhető mindeközben, hogy a robusztus hatáskörrel és anyagi eszközökkel, valamint szaktudással rendelkező egyenlőségi testületek, valamint a hazai bíróságok előtt az EUB-hez viszonyítva jóval nagyobb számban indultak eljárások. A védett tulajdonságok szempontjából ezek az eljárások eléggé kiegyensúlyozottnak mondhatók, ellentétben azzal, hogy az EUB elé főképp életkori ügyek érkeztek a közigazgatási eljárást nem biztosító Németországból és Ausztriából. Az egyenlőségi testületek jogérvényesítésben játszott szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint pénzügyi forrásaik csökkentése,

politikai és jogi ellehetetlenítésük pontosan azokban a keleti tagállamokban – jelesül Bulgáriában, Magyarországon és Romániában – ahol korábban a legjelentősebb szerepet töltötték be a kedvező jogi környezet okán.⁸⁸

A magyar Egyenlő Bánásmód Hatóság bedarálását a *Fundamentum* jelen számában több cikk is elemzi,⁸⁹ amelyekhez csupán annyit érdemes hozzáfűzni, hogy 2022 óta az EBH utóda, az Egyenlő Bánásmód Főigazgatóság előtt a jogérvényesítési hierarchia egyértelműen magán viseli az autokratikus legalizmus jegyeit: eltűntek a melegekkel, a migránsokkal és romákkal kapcsolatos, valamint a feminista keretezésű ügyek, ám megnőtt a fogyatékkal élőket – akik politikailag jelenleg megtűrtnek számítanak – érintő ügyek száma. Mindez természetesen nem jelenti azt a fogyatékkal élők vonatkozásában sem, hogy progresszív követeléseiket érvényesíteni lehetne jogi, illetve más eszközökkel.⁹⁰

Ahogy Kádár Tamás írja szintén e lapszámban,⁹¹

2024-ben az EU megalkotott két irányelvet, amelyek bizonyos mértékig a jogérvényesítési hierarchiát szüntetik meg, amikor valamennyi uniós védett tulajdonság tekintetében megkövetelik az egyenlőségi testületek felállítását, valamint azok felruházását perlési joggal, illetve a tagország választása szerint közigazgatási hatáskörrel. A részletes elemzésre itt már nem jut hely, ám azt fontos kiemelni, hogy a román és a bolgár egyenlőségi testületek tevékenysége egyértelműen bizonyítja a hivatalból indított eljárások stratégiai szerepét, miközben ez az

eszköz nem szerepel az irányelvek kötelezően választható elemei között.⁹² Azt is fontos aláhúzni, hogy a perlekedő egyenlőségi testületeknek a jövőben azt a kockázatot kellene felvállalniuk, hogy a politikai közösség szemében konfliktusosnak, illetve elfogultnak tűnnek. Ez azt jelenti, hogy amennyiben egy tagállam a minimális szinten kívánja tartani az unió által meghatározott egyenlőségi jog érvényesíthetőségét, akkor ezt az opciót választva elérheti, hogy a korábbi promocióális szerephez – ami az egyenlő bánásmód előmozdítását jelenti, nem közigazgatási hatáskört – képest ne legyen nagy a változás.

Végzőként érdemes elmondani, hogy az a szerencsétlen helyzet, miszerint sem az osztályper, sem pedig a teljeskörű közigazgatási eljárás nem áll rendelkezésre a legtöbb kisebbségi csoport számára, néhány tagállam – legfőképp Németország – hozzáál-

lásának köszönhető. A mai állás szerint az Amerikai Egyesült Államokhoz viszonyítva csupán az egyenlőségi jog területén rosszabb sokkal a végrehajtási lehetőség az EU-n belül, hiszen számos – a közös piac szempontjából központi – területen mind a közigazgatási szervek általi intézményes, mind pedig a magánszemélyek általi csoportos-, illetve osztályperalapú jogérvényesítés biztosított.⁹³ Az adatvédelmi, versenyjogi és fogyasztóvédelmi – s korábban a természetvédelmi – területeken emellett az Európai Bizottság is jelentős jogérvényesítést végez a szerződésszegési eljárások megindításával. Az egyenlőségi területen a normaszövegek átültetését szolgáló, meg lehetőségen formális korai eljárásokat csupán néhány követte: a magyar bírák nyugdíjkorhatárának megemelésének, valamint a szlovákiai roma gyerekek iskolai szegregációjának ügyében. Ez a hiány fontos jele annak, hogy a határain belül mennyire veszi komolyan az EU az egyenlő bánásmódhoz való jogot.

4. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány három, a szakirodalomban jelentősnek tekintett kérdést elemzett az uniós egyenlőségi joggal és érintőlegesen a magyar egyenlőségi joggal kapcsolatban, méghozzá a hatályt, az interszekcionalitást és a jogérvényesítést. Az elemzés során a védett tulajdonságok között fennálló hierarchiát mint átfogó szempontot tekintette át. Az EU az önképe és nemzetközi imidzse ellenére az egyenlő bánásmódot igen későn, csupán 2000-ben kezdte el szélesebb személyi és tárgyi hatállyal biztosítani. Az egyenlőségi jogot uniós, nemzetközi és bizonyos esetekben nemzetállami szinten is többszörös fragmentáltság jellemzi. A fragmentáltság az uniós jogon belül elsősorban gazdasági megfontolások, valamint politikai meg egyezés hiánya okán áll fenn, és ezek az okok magyarázzák egyrészt a szükségtelenül szűk tárgyi hatályt, másrészt a bizonyos tulajdonságok esetében asszimetrikus személyi hatályt.

A védett tulajdonságok között a tárgyi hatály szempontjából fennálló hierarchia és annak feloldása a kutatások egyik legfontosabb kérdésévé vált, és számos elméleti munka elkészítéséhez, valamint jogi reformjavaslat megfogalmazásához vezetett.⁹⁴ Egy dologhoz azonban nem vezetett a vita: a védelmi szintek esetlegesen szükséges eltéréseinek teljeskörű

MAI ÁLLÁS SZERINT AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKHOZ VISZONYÍTVA CSUPÁN AZ EGYENLŐSÉGI JOG TERÜLETÉN ROSSZABB SOKKAL A VÉGREHAJTÁSI LEHETŐSÉG AZ EU-N BELÜL, HISZEN SZÁMOS – A KÖZÖS PIAC SZEMPONTJÁBÓL KÖZPONTI – TERÜLETEN MIND A KÖZIGAZGATÁSI SZERVEK ÁLTALI INTÉZMÉNYES, MIND PEDIG A MAGÁNSZEMÉLYEK ÁLTALI CSOPORTOS-, ILLETVE OSZTÁLYPERALAPÚ JOGÉRVÉNYESÍTÉS BIZTOSÍTOTT

és nem csupán az antidiszkriminációs irányelvekben megjelenő feltárásához, valamint a kérdés jogalkotói feloldásához. A vitának van még egy fontos hiányossága: a személyi hatály, az interszekcionalitás, a tágabb uniós szakpolitikák és jogi eszközök, valamint a jogérvényesítési hierarchia elemzése. Ezt a hiányt igyekezett pótolni a tanulmány.

A tárgyi és a személyi hatály szerinti hierarchia elkülönült vizsgálata alapján kimondható, hogy az utóbbi nem azoknak a csoportoknak kedvez, mint az előb-

bi. A személyi hatály a többségi csoportok tagjait számos esetben magasabb szinten védi, mint a kisebbségeket, amennyiben hajlamosabb rájuk is kiterjeszteni a kisebbségekre irányzott jogvédelmet a két csoport között eredendően fennálló hatalmi és erőforrásbeli aszimmetria figyelmen kívül hagyásával. A férfiakhoz hasonlóan a hatalmi, illetve számszaki többségnek kedvez a fogyatékkal élők tagállami definíciójába nem tartozók, a szekulárisok, valamint az európai keresztény kisegyházak tagjai szempontjából progresszív ítélkezési gyakorlat. Ezzel szemben a muszlim nők és a nem nyugati bevándorlók leszármazottai tekintetében a személyi hatály rendkívül szűk, hiszen faji és etnikai származáson alapuló védelmük nem létezik, illetve vitatott, az előbbiek valósi alapú védelme alacsony szintű, és a nemi diszkrimináció elleni védelmük tekintetében az EUB elkerülte a döntéshozatalt.

Amennyiben a hierarchia vizsgálatát kiterjesztjük az uniós egyenlőségi jog egészére, akkor az figyelhető meg, hogy a formális egyenlőségen túlmutató, az esélyegyenlőség körébe eső rendelkezések a fogyatékos és a nem tekintetében szélesebb körűek, mint más védett tulajdonságok tekintetében. A perekben is hasznos, a peres stratégiát, illetve az egyenlőségi testületek munkáját elősegítő egyenlőségi adatok hierarchiája hasonló képet mutat.

Az interszekcionalitás uniós egyenlőségi jogra történő alkalmazása a fajiasított kisebbségeken és a fogyatékkal élők csoportján belül a nőket helyezi a hierarchia csúcsára. Az interszekcionalitás-elmélet jogban való használatát az elemzés kétes hasznosságúnak találta, míg a szakpolitikai és politikai képviselési kontextusban az európai balos hagyományokon nyugvó, a „one-size-fits-all” feltételezést cáfoló nézőpont mellett tette le a voksát. Tette ezt azért, mert az utóbbi interszekcionalitásfelfogás magában foglalja a társadalmi-gazdasági helyzetet is mint védett tu-

lajdonságot is, amelyet azonban explicite nem véd az uniós egyenlőségi jog.

A jogérvényesítési hierarchiával kapcsolatban a tanulmány kiemelte az uniformizált, az eredendően adott különbségek figyelmen kívül hagyásával alkalmazott jogi eszközök alkalmatlanságát, és rámutatott a közös piac szempontjából fontos szakterületekkel összehasonlításban az egyenlőségi jog tekintetében megfigyelhető rendkívül jelentős jogérvényesítési deficitre.

Az elemzés dicsérni semmi esetre nem dicsérte az uniós és a magyar egyenlőségi jogot, ám temetni sem temette. A jog a politikához, a közgazdasághoz és a művészetekhez hasonlóan nem tökéletes eszköz a mélyen gyökerező és a többség, illetve a hatalmasok számára kedvező *status quo* megváltoztatására. Eszközei azonban vannak, s ahogy a transzok, a romák és számos rendkívül marginalizált kisebbség esetében láthatjuk, sokszor és sokáig csak a jog nyújt némi vigaszt, ad lehetőséget a jogsérelmek nyilvánosság elé vitelére és elismertetésére. S ha ez nem is elég, mindenképpen több mint a semmi. Ezt mi sem példázta jobban, mint hazánk esete, ahol a kormányzat mindent megtett annak érdekében, hogy a melegek, a nők, a romák és egyéb kisebbségek korábban magas szintű gyakorlati jogi védelmét szabályozási és diskurzív eszközökkel lényegében megszüntesse.

JEGYZETEK

1. A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal 134962 számú nyertes pályázata támogatta.
2. Lásd pl. Bruno DE WITTE: The crumbling public/private divide: horizontality in European anti-discrimination law, *Citizenship studies*, 2009/5, 515–525, <https://doi.org/10.1080/13621020903174670>; Mirjam DE MOL: The novel approach of the CJEU on the horizontal direct effect of the EU principle of non-discrimination: (unbridled) expansionism of EU law?, *Maastricht journal of European and Comparative law*, 2011/1–2, 109–135, <https://doi.org/10.1177/1023263X1101800106>; Eleni FRANTZIO: The horizontal effect of the charter of fundamental rights of the EU: rediscovering the reasons for horizontality, *European Law Journal*, 2015/5, 657–679, <https://doi.org/10.1111/eulj.12137>.
3. Tamara K. HERVEY: Thirty years of EU sex equality law: looking backwards, looking forwards, *Maastricht Journal of European and comparative law*, 2005/4, 307–325, <https://doi.org/10.1177/1023263X0501200401>.
4. Elise MUIR, *EU equality law: The first fundamental rights policy of the EU*. Oxford, Oxford University Press, 2018.
5. Grainne DE BÚRCA: The trajectories of European and American antidiscrimination law, *The American Journal of Comparative Law*, 2012/1, 1–22, <https://doi.org/10.5131/AJCL.2011.0016>.
6. Bruno DE WITTE: From a “common principle of equality” to “European antidiscrimination law”, *American Behavioral Scientist*, 2010/12, 1715–1730, <https://doi.org/10.1177/000276421036809>.
7. Isabelle CHOPIN: The starting line group: A harmonised approach to fight racism and to promote equal treatment, *European Journal of Migration & Law*, 1999/1, 111.
8. Lásd DE WITTE (5. vj.).
9. Jarlath CLIFFORD: Equality, in *Equality and Non-Discrimination under International Law*, Volume II, ed. Stephanie FARRIOR, London, Routledge, 2015.
10. A Tanács 2000/43/EK irányelve (2000. június 29.) a személyek közötti, faji- vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról és a Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról, *HL L 180.*, 2000.7.19, 22–26.
11. A Karta 21 cikke a diszkrimináció tilalmát mondja ki, pontosabban azt, hogy nem szabad megkülönböztetni senkit neme, faja, bőrszíne, etnikai vagy társadalmi származása, genetikai jellemzői, nyelve, vallása vagy hite, politikai vagy más véleménye, nemzeti kisebbséghez tartozása, vagyona, születése, fogyatékossága, kora vagy szexuális orientációja alapján.
12. Mark BELL: The principle of equal treatment: widening and deepening, in *The evolution of EU law 2*, eds. Grainne de BÚRCA – Paul CRAIG, 2nd edition, 2011, 618.
13. KÖRTVÉLYESI Zsolt: Szakítópóba: Hatékony jogi fellépés a gyerekek családból való diszkriminatív kiemelésével szemben, *Fundamentum* 2025/2. <https://doi.org/10.70538/fundamentum.2025.2.2>
14. Sara BENEDI LAHUERTA: Race equality and TCNs, or how to fight discrimination with a discriminatory law, *European Law Journal*, 2009/6, 738–756, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2009.00488.x>.
15. Lisa WADDINGTON – Mark BELL: More equal than others: distinguishing European Union equality directives, *Common Market Law Review*, 2001/3, 387, <https://doi.org/10.54648/350516>
16. Az Európai Parlament és a Tanács 2006/54/EK irányelve (2006. július 5.) a férfiak és nők közötti esélyegyenlőség és egyenlő bánásmód elvének a foglalkoztatás és munkavégzés területén történő megvalósításáról, *HL L 204.*, 2006.7.26, 23–36.
17. Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/1158 irányelve (2019. június 20.) a szülők és a gondozók vonatkozásában a munka és a magánélet közötti

- egyensúlyról és a 2010/18/EU tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről, *HL* L 188., 2019.7.12, 79–93.
18. Proposal for a Council Directive on implementing the principle of equal treatment outside the labour market, irrespective of age, disability, sexual orientation or religious belief, COM(2008)0426 – 2008/0140(CNS).
 19. A legutóbbi fejleményekről lásd: <https://www.migpol-group.com/index.php/2025/07/29/mpg-welcomes-revival-of-equal-treatment-directive-2/>
 20. Clifford BOB: *The global right wing and the clash of world politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139031042>
 21. Kim Lane SCHEPPELE: Autocratic legalism, *The University of Chicago Law Review*, 2018/85, 545–583.
 22. Andrea PETŐ: Gender and Illiberalism, in *Routledge handbook of illiberalism*, eds. András Sajó – Renáta Úrtz – Stephen HOLMES, London, Routledge, 2021, 319. <https://doi.org/10.4324/9780367260569>
 23. AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 2012/29/EU IRÁNYELVE (2012. október 25.) a bűncselekmények áldozatainak jogaira, támogatására és védelmére vonatkozó minimumszabályok megállapításáról és a 2001/220/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról, OJ L 315, 14.11.2012, pp. 57–73.
 24. Az Európai Parlament és a Tanács 2012/29/EU irányelve (2012. október 25.) a bűncselekmények áldozatainak jogaira, támogatására és védelmére vonatkozó minimumszabályok megállapításáról és a 2001/220/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról, *HL* L 315., 2012. 11. 14, 57–73.
 25. Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence, May 11, 2011.
 26. Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2024/1385 irányelve (2024. május 14.) a nőkkel szembeni erőszak és a kapcsolati erőszak elleni küzdelemről, *HL* L, 2024/1385, 2024.5.24. Részletesebben lásd pl. Sara De VIDO: The Ratification of the Council of Europe Istanbul Convention by the EU: A Step Forward in the Protection of Women from Violence in the European Legal System, *European Journal of Legal Studies*, 2017/2, 69–102; Lorena Sosa: Beyond gender equality? Anti-gender campaigns and the erosion of human rights and democracy, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2021/1, 3–10, <https://doi.org/10.1177/09240519219966>.
 27. *P* kontra *S* és *Cornwall Megye*, C-13/94 sz. ügyben hozott ítélet.
 28. *Sonia Chacón Navas* kontra *Eurest Colectividades SA*, C-13/05. sz. ügyben hozott ítélet.
 29. *Karsten Kaltoft* nevében eljáró *Fag og Arbejde (FOA)* kontra a *Billund Kommune* nevében eljáró *Kommunernes Landsforening (KL)*, C-354/13. sz. ügyben hozott ítélet.
 30. Silvia FAVALLI – Delia FERRI: Defining Disability in the European Union Nondiscrimination Legislation: Judicial Activism and Legislative Restraints, *European Public Law*, 2016/3, <https://doi.org/10.54648/euro2016033>.
 31. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, az ENSZ Közgyűlés 2006. december 12-dikén fogadta el az A/RES/61/106 határozattal, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>.
 32. *S. Coleman* kontra *Attridge Law* és *Steve Law*, C-303/06. sz. ügyben hozott ítélet.
 33. Alana LENTIN: Europe and the Silence about Race, *European Journal of Social Theory*, 2008/4, 487–503, <https://doi.org/10.1177/136843100809070>.
 34. Sara BENEDI LAHUERTA: Ethnic discrimination, discrimination by association and the Roma community: CHEZ, *Common Market Law Review*, 2016, 797. <https://doi.org/10.54648/cola2016066>
 35. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, elfogadta az ENSZ Közgyűlése 1965. december 21-dikén a 2106 (XX) határozattal, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>
 36. Shreya ATREY: Race discrimination in EU law after *Jyske Finans*, *Common Market Law Review*, 2018, 625. <https://doi.org/10.54648/cola2018039>
 37. *Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding* kontra *Firma Feryn NV*, C-54/07. sz. ügyben hozott ítélet.
 38. *Biao Dánia* elleni ügye, 38590/10. sz. kérelem, a Nagykamara 2016. május 24-i ítélete.
 39. Patrick SIMON: The failure of the importation of ethno-racial statistics in Europe: debates and controversies, *Ethnic and Racial Studies*, 2017/13, 2326–2332, <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1344278>.
 40. Tamara Čapeta főtanácsnok indítványa a C-417/23. sz. ügyben *Slagelse Almennyttige Boligselskab, Afdeling Schackenborgvænge* kontra *MV, EH, LI, AQ és LO; a BL – Danmarks Almene Boliger*, az *Institut for Menneskerettigheder* részvételével; *XM, ZQ, FZ, DL, WS, JI, PB, VT, YB, TJ, RK* kontra *Social-, Bolig- og Ældreministeriet*; az *Institut for Menneskerettigheder*, az *FN særlige rapportør E. Tendayi Achiume*, az *FN særlige rapportør Blakrishnan Rajagopa* részvételével.
 41. Lásd, Lucía López Zurita: „The Road to Hell is Paved with Good Intentions” – Denmark’s „Ghetto Laws” before the Court of Justice, *European Law Blog*, 2025. március 9., <https://www.europeanlawblog.eu/pub/y6m-v9pbx/release/1>.
 42. Ronan McCREA: Limitations on religion in a liberal democratic polity: Christianity and Islam in the public order of the European Union, *LSE Legal Studies Working Paper*, No. 18/2007. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1033332>

43. Erica HOWARD: *The EU race directive: developing the protection against racial discrimination within the EU*, London, Routledge, 2009. <https://doi.org/10.4324/9780203866214>
44. Aileen McCOLGAN: *Discrimination, equality and the law*, London, Hart Publishing, 2014. <https://doi.org/10.5040/9781474200882>
45. *Association Belge des Consommateurs Test-Achats ASBL és társai kontra Conseil des ministres*, C-236/09. sz. ügyben hozott ítélet. Az EUB a Tanács 2004/113/EK irányelve (2004. december 13.) a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód elvének az árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint azok értékesítése, illetve nyújtása tekintetében történő végrehajtásáról 5(2) bekezdését érvénytelenítette a tagállami fogyasztóvédelmi hatóság indítványára.
46. Emmanuelle BRIBOSIA – Julie RINGELHEIM – Isabelle RORIVE: Reasonable accommodation for religious minorities: a promising concept for European antidiscrimination law?, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2010/3, 137–161, <https://doi.org/10.1177/1023263X1001700203>.
47. Lisa WADDINGTON – Mark BELL: Similar, yet different: the work-life balance directive and the expanding frontiers of EU non-discrimination law, *Common Market Law Review*, 2021/5, <https://doi.org/10.54648/cola2021087>.
48. Timo MAKKONEN: *European handbook on equality data: why and how to build a national knowledge base on equality and discrimination on the grounds of racial and ethnic origin, religion and belief, disability, age and sexual orientation*, Brussels, Office for Official Publications of the European Communities, 2007, <https://tandis.odibr.pl/bitstream/20.500.12389/19824/1/03241.pdf>.
49. Lilla FARKAS: *Data Collection in the Field of Ethnicity: Analysis and Comparative Review of Equality Data Collection Practices in the European Union*, Brussels, European Commission, 2017, https://commission.europa.eu/system/files/2021-09/data_collection_in_the_field_of_ethnicity.pdf; Mark BELL: *Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union Data collection in relation to LGBTI People*, Brussels, European Commission, 2017.
50. Thomas HUDDLESTON: *Equality Data Indicators: Methodological Approach Overview per EU Member States*, Brussels, European Commission, 2017, https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/310854/1/equality_data_collection_indicators.pdf.
51. Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2023/970 Irányelve (2023. május 10.) a férfiak és nők egyenlő vagy egyenlő értékű munkáért járó egyenlő díjazása elve alkalmazásának a bérek átláthatósága és végrehajtási mechanizmusok révén történő megerősítéséről, *HL L 132.*, 2023.5.17, 21–44.
52. Raphaële XENIDIS – Linda SENDEN: *EU non-discrimination law in the era of artificial intelligence: Mapping the challenges of algorithmic discrimination*, Kluwer Law International, Amsterdam, 2020.
53. Koen LEURS – Tamara SHEPHERD: Datafication & discrimination, in *The datafied society. Studying culture through data*, eds. K. VAN ES & M. T. SCHÄFER, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2017, 211, <https://doi.org/10.5117/9789462981362>.
54. Lásd: <https://jogaszvilag.hu/szakma/egyeb-helyzet-mint-vedett-tulajdonsag/>.
55. Erica HOWARD: The case for a considered hierarchy of discrimination grounds in EU law, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2006/4, 445–470, <https://doi.org/10.1177/1023263X0601300404>.
56. Lásd pl. Iyiola SOLANKE: *Discrimination as stigma: A theory of anti-discrimination law*, London, Bloomsbury Publishing, 2016.
57. Lásd pl. Michael P. FORAN: Grounding unlawful discrimination, *Legal Theory*, 2020/1, 3–34, <https://doi.org/10.1017/S1352325221000264>.
58. Centre for Intersectional Justice : *Intersectional discrimination in Europe: relevance, challenges and ways forward*, Brussels, European Network Against Racism, 2020, <https://www.enar-eu.org/wp-content/uploads/intersectionality-report-final-2.pdf>.
59. Dagmar Schiek szerzőtársaival és önállóan is számos kötetet és cikket jelentetett meg a témában. Lásd pl. Dagmar SCHIEK: Broadening the scope and the norms of EU gender equality law: towards a multidimensional conception of equality law, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2005/4, 427–466, <https://doi.org/10.1177/1023263X0501200405>; *European Union non-discrimination law: comparative perspectives on multidimensional equality law*, eds. Dagmar SCHIEK – Victoria CHEGE, London, Routledge, 2009; *EU non-discrimination law and intersectionality: investigating the triangle of racial, gender and disability discrimination*, eds. Dagmar SCHIEK – Anna LAWSON, Farnham, Ashgate Publishing, 2011; Dagmar SCHIEK: Revisiting intersectionality for EU anti-discrimination law in an economic crisis-A critical legal studies perspective, *Sociologia del diritto*, 2016/2; Dagmar SCHIEK: On uses, mis-uses and non-uses of intersectionality before the Court of Justice (EU), *International Journal of Discrimination and the Law*, 2018/2–3, 82–103, <https://doi.org/10.1177/1358229118799232>.
60. SOLANKE (49. vj.).
61. Kimberlé CRENSHAW: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and

- Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989/8, 139–67.
62. Magyarul lásd pl.: <https://ujsem.org/2020/11/06/a-com-babee-river-collective-nyilatkozata/>.
 63. Patricia HILL COLLINS: Intersections of race, class, gender, and nation: Some implications for Black family studies, *Journal of Comparative Family Studies*, 1998/1, 27–36, <https://doi.org/10.3138/jcfs.29.1.27>.
 64. Sandra FREDMAN: Positive rights and positive duties: Addressing intersectionality, in *European Union non-discrimination law: comparative perspectives on multidimensional equality law*, eds. Dagmar SCHIEK – Victoria CHEGE, London, Routledge, 2009.
 65. Timo MAKKONEN: *Multiple, compound and intersectional discrimination: bringing the experiences of the most marginalized to the fore*, Institute For Human Rights, Åbo Akademi University, 2002, <https://www.abo.fi/wp-content/uploads/2018/03/2002-Makkonen-Multiple-compound-and-intersectional-discrimination.pdf>.
 66. Erica HOWARD: *Headscarves and the Court of Justice of the European Union: an analysis of the case law*, London, Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781003363866>
 67. Lilla FARKAS: *The meaning of racial or ethnic origin in EU law: between stereotypes and identities*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2017, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c1cf6b78-094c-11e7-8a35-01aa75ed71a1/language-en>.
 68. 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetésének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, II. cikk d) pont.
 69. Mathias MÖSCHEL: If and When Age and Sexual Orientation Discrimination Intersect: Parris-Case C-443/15, Dr David L. Parris v. Trinity College Dublin and Others, Judgment of the Court (First Chamber) of 24 November 2016, EU: C: 2016: 897, *Common Market Law Review*, 2017, 1835.
 70. *Tadao Maruko kontra Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen*, C-267/06. sz. ügyben hozott ítélet; *Jürgen Römer kontra Freie und Hansestadt Hamburg*, C-147/08. sz. ügyben hozott ítélet.
 71. HOWARD (59. vj.).
 72. Erről lásd pl. Balázs MAJTÉNYI: European Organizations and the Protection of Roma Rights: Policy Priorities, Fragmentation and Mutual Learning, in *The Rights of Roma in European Courts: Strategic Litigation and the Boundaries of Human Rights*, eds. Kristin HENRARD and Lilla FARKAS, Oxford, Oxford University Press, 2025, 34. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198914358.003.0003>
 73. Janneke GERARDS: Non-Discrimination, the European Court of Justice and the European Court of Human Rights: Who Takes the Lead? in *The European Union as Protector and Promoter of Equality*, eds. Thomas GIEGERICH – Christina BACKES – Julia JUNGFLEISCH, Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43764-0_7
 74. Leyla Sabin Törökország elleni ügye, 44774/98. sz. kérelem, az EJEB 2005. november 10-én hozott ítélete.
 75. A C-157/15. sz. *Achbita és Centrum voor Gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding kontra G4S Secure Solutions* ügyben hozott ítélet és a C-188/15. sz. *Bougnanou és Association de défense des droits de l’homme (ADDH) kontra Micropole Univers* ügyben hozott ítélet.
 76. *Sonia Yaker kontra Franciaország*, az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának 2016. július 27-én hozott döntése, CCPR/C/123/D/2747/2016016.
 77. Lásd pl.: ECRI General Policy Recommendation No. 5 (revised) on preventing and combating anti-Muslim racism and discrimination adopted on 8 December 2021 Strasbourg, 1 March 2022.
 78. Cinzia ARRUZZA – Tithi BHATTACHARYA – Nancy FRASER: *Feminism for the 99 percent: A Manifesto*, London–New York, Verso, 2019; Miriyam AOURAGH: ‘White privilege’ and shortcuts to anti-racism, *Race & Class*, 2019/2, 3–26, <https://doi.org/10.1177/0306396819874629>.
 79. Dalma FERÓ: The Post-politics of Recognition in Hegemonic Struggles, *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 2020/1, 43–66. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=929859>
 80. Mieke VERLOO: Multiple inequalities, intersectionality and the European Union, *European Journal of Women’s Studies*, 2006/3, 211–228, <https://doi.org/10.1177/1350506806065753>.
 81. Adam TYSON: The Negotiation of the European Community Directive on Racial Discrimination, in *The development of legal instruments to combat racism in a diverse Europe*, eds. Jan NIESSEN – Isabelle CHOPIN, Martinus Nijhoff Publishers, 2004, 111.
 82. Christopher MCCRUDDEN: International and European Norms Regarding National Remedies for Racial Inequality, in *Discrimination and Human Rights: The Case of Racism*, ed. Sandra FREDMAN, Oxford, Oxford University Press, 2001, 251.
 83. Rhonda EVANS CASE – Terri E. GIVENS: Re-engineering Legal Opportunity Structures in the European Union? The Starting Line Group and the Politics of the Racial Equality Directive, *Journal of Common Market Studies*, 2010/2, 221–241, <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2009.02050.x>.
 84. Mark DAWSON – Elise MUIR: Individual, institutional and collective vigilance in protecting fundamental rights in the EU: Lessons from the Roma, *Common Market Law Review*, 2011/3, 48, <https://doi.org/10.54648/cola2011031>.

85. *How EU law shapes opportunities for preliminary references on fundamental rights: discrimination, data protection and asylum*, eds. Elise MUIR – Claire KILPATRICK – Jeffrey MILLER – Bruno DE WITTE, Florence, European University Institute, 2017. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3782564>
86. Lilla FARKAS: NGO and Equality Body enforcement of EU anti-discrimination law: Bulgarian Roma and the electricity sector, in *How EU law shapes opportunities for preliminary references on fundamental rights: discrimination, data protection and asylum*, eds. Elise MUIR – Claire KILPATRICK – Jeffrey MILLER – Bruno DE WITTE, Florence, European University Institute, 2017.
87. Gráinne DE BÚRCA: The Decline of the EU Anti-Discrimination Law, Note for the Colloquium on Comparative and Global Public Law, October 19, 2016, https://www.law.nyu.edu/sites/default/files/upload_documents/The%20Decline%20of%20the%20EU%20Anti-Discrimination%20Law.pdf.
88. Lilla FARKAS: *Mobilising for racial equality in Europe: Roma rights and transnational justice* (PhD dissertation), Florence, European University Institute, 2020. <https://cadmus.eui.eu/server/api/core/bitstreams/c290fd5a-2d4f-51df-9361-8891798cb744/content>
89. SZABÓ Attila: Aki elmulasztja egy ember méltóságának megvédését, az a világot hagyja elveszni, valamint DOMBOS Tamás és POLGÁRI Eszter: Hanyatló jogvédelem: az Egyenlő Bánásmódot Felelős Főigazgatóság, *Fundamentum* 2025/2.
90. GÁBOR PETRI: „Who has been denied equality and why?”– Disability movements in changing and eroding democracies of Central and Eastern Europe (Working paper), Budapest, Central European University Democracy Institute, 2025, https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/gabor-petri-WP%202025_28.
91. KÁDÁR Tamás: Egyenlőséggel foglalkozó szervek – új standardok a hatékonyabb jogvédelemért, *Fundamentum* 2025/2.
92. Lilla FARKAS: *Learnings from the piloting of indicators for the mandate and independence of equality bodies*, Brussels: European Network of Equality Bodies, 2022, <https://equineteurope.org/wp-content/uploads/2022/07/Report-Learnings-from-the-piloting-of-indicators.pdf>.
93. Sara BENEDI LAHUERTA: Enforcing EU equality law through collective redress: Lagging behind? *Common Market Law Review*, 2018/3, 55, <https://doi.org/10.54648/cola2018070>.
94. Sara BENEDI LAHUERTA – Ania ZBYSZEWSKA: Taking stock of twenty years of EU equality law and policy-making and looking ahead, *International journal of Discrimination and the Law*, 2018/2–3, 55–59, <https://doi.org/10.1177/1358229118788452>.